

Az ikonoklazmus szerepe vallási és politikai mozgalmakban

Jelige: efi179

Pályamunka lezárásának dátuma: 2022. november 15.

Tartalomjegyzék

Bevezetés	3
1. A képek mint politikai, vallási szimbólumok	5
1.1. A művészet és az örökség viszonya, az „örökség” koncepcionális fejlődése.....	5
1.2. Az ikonoklazmus fogalma és jelentésrétegei	8
2. A reformáció és a képrombolás	13
2.1. A reformáció korabeli képrombolás gyökerei, nyugat-európai hullámai és a magyar vonatkozások.....	13
2.3. Az antwerpeni Mi Asszonyunk-székesegyház és a Beeldenstorm	19
3. A francia forradalom képrombolása.....	25
3.1. Királyi és egyházi jelképek elleni támadások	25
3.2. A Saint-Denis-székesegyház királlysírai	29
4. A kommunista forradalmi ikonoklazmus és a kommunista rezsim felszámolását célzó forradalmi képrombolás.....	33
4.1. Az orosz kommunista forradalom és a magyar kommunista hatalomátvétel képrombolása – a közterekért vívott harc.....	33
4.2. A Sztálin-szobor ledöntése Budapesten.....	37
Összegzés.....	40
Irodalomjegyzék.....	43

BEVEZETÉS

A múlt örökségének szándékos felszámolására tett, ideológiai indíttatású folyamatokat az Iraki és Levantei Iszlám Állam (ISIL)¹ és egyéb, hozzá vagy az al-Kaidához köthető iszlamista terrrorszervezetek által a 2010-es évek első felében végrehajtott cselekmények hozták a közelmúltban a nemzetközi média és politika figyelmének fókuszába. Jelen évtized kezdetén pedig az Amerikai Egyesült Államokból kiindult *Black Lives Matter* mozgalom 2020-as hulláma nyújtott ideológiai alapot a világ több pontján a gyarmatosításhoz köthető szobrok ledöntéséhez. Bár ez utóbbi példa egészen más indíttatással, eszközökkel és formában, de az ISIL és más terrrorszervezetek akcióihoz hasonlóan szintén rávilágított a történelmi emlékek művészi igénnyel megformált mementóinak a kortárs politikai(-vallási) mozgalmak követeléseivel vont szimbolikus párhuzam lehetőségeire, s ezáltal azok erőszakos felszámolására a politikai követelések oltárán.

Jelen dolgozat azonban kevésbé a 21. század eseményeire, mint inkább a történelmi mintázatokra fókuszál, amelyek mindazonáltal közelebb vihetnek napjaink történéseinek megértéséhez is. A dolgozat a képrombolás jelenségének mibenlétére kíván rávilágítani néhány rövid esettanulmányon keresztül a teljesség igénye nélkül. S bár a vizsgált esettanulmányok az európai kontinens történelméből kerülnek ki, ez korántsem jelenti azt, hogy e jelenség csupán az európai, keresztény-zsidó kultúrkör sajátja lenne. A dolgozat célja nem az egyes történelmi példák részletes elemzése. Sokkal inkább az olyan közös mintázatokat kívánja azonosítani, amelyek segítséget nyújthatnak a történelem során vissza-visszatérő, a társadalom (a társadalom egyes csoportjai) által fontosnak vélt kulturális-vallási-nemzeti-politikai jelentőségű épített vagy tárgyi szimbólumok új politikai vagy vallási irányok hatására való célzott felszámolásának megértéséhez. A dolgozat így egyrészt arra keresi a választ, hogy a kulturális örökség egyes tárgyi és épített elemei miért válhattak/válhatnak politikai vagy vallási mozgalmak gyűlölt, megsemmisítésre szánt célpontjaivá? Másrészt, hogy mennyiben tekinthető e jelenség egy „szelektív múltértelmező” folyamatnak, amelyben az adott közösség újraértelmezi saját identitását?

Az ikonoklasmus legszűkebb értelemben a Bizánci Birodalomban a 8-9. században Jézus képi ábrázolását és a szentképek tiszteletét támadó irányzatként több hullámban (726-780, valamint 813-843 között) megjelenő, dogmatikai gyökerű képrombolási mozgalmakra utal.² Azonban az ikonoklasmus, a képrombolás fogalmát mint a képek általi reprezentáció ellenzését napjainkig is gyakran alkalmazzák különböző, politikai, vallási ideológiai indíttatású, egyes művészeti

¹ Islamic State in Iraq and the Levant – ISIL

² Adriányi Gábor: Képrombolás. Magyar katolikus lexikon. <http://lexikon.katolikus.hu/K/k%C3%A9prombol%C3%A1s.html> (Letöltve: 2022.08.23.)

alkotások elpusztítására irányuló törekvésekre, így akár terrrorszervezetek által elkövetett romboló akciókra is.

A kifejezés tehát alapvetően keresztény teológiai gyökerekkel rendelkezik, mindazonáltal elválaszthatatlan a tágabb politikai-társadalmi(-gazdasági) folyamatoktól, valamint más vallások kapcsán – így az iszlám esetében is – megjelenik. Sőt, a fogalom tartalmi bővülésének eredményeképpen a képek – és a képek mellett műtárgyak, épület(rész)ek – rombolásán keresztül valamilyen absztraktabb intézmény vagy ideológia ellen irányuló tevékenység motivációi nem is feltétlenül kell, hogy vallási gyökerűek legyenek. Horst Bredekamp német művészettörténész a művészetet egyenesen a „társadalmi konfliktusok médiuma”-ként aposztrofálja.³ E megállapítások egyúttal aláhúzzák a kulturális örökség egyes elemeinek egy adott társadalmi csoport, nemzet vagy akár az egész civilizáció számára való közösségi jelentőséggel bíró voltát és szimbolikus értékét. Továbbá, arra is rámutatnak, hogy a képrombolás jelenségének megértéséhez minden esetben egyrészt elengedhetetlen a társadalmi-gazdasági-politikai kontextus vizsgálata, másrészt annak megfejtéséhez, hogy e feszültségek miért éppen (többek között) a képrombolás formájában érték el a gyújtópontot, a dogmatikai/ideológiai alapok ismerete is szükséges. Ez egyúttal a képrombolás jelenségének az egyszerű vandalizmustól való elhatárolásához is hozzásegít minket.

A képrombolás periodikusan visszatérő jelenség: ha erőszakos konfliktusba torkolló politikai-társadalmi-vallási feszültségeket vizsgálunk a történelem különböző időszakaiban, számosak része volt az egyik vagy másik félhez köthető, mai értelemben vett kulturális javak célzott támadása. A jelenség egyes szerzők értelmezésében az „örökségalkotás” szelektív folyamatának keretein belül a *damnatio memoriae* (szó szerint: „az emlékezet elátkozása”) egy – erőszakos – formájaként is értelmezhető, a közösségi identitás formálásának jegyében.⁴

A kifejezés idővel szélesebb értelemben kiterjedt bármely politikai, vallási, ideológiai indíttatású, művészeti alkotások elpusztítására irányuló törekvés megnevezésére. Képrombolási hullámot – az 1520-as évektől, különösen a kálvinisták által ösztönözve – vontak magukkal a 16. század protestáns mozgalmi Európa-szerte,⁵ elég csak például a németalföldi kálvinisták 1566-os *Beeldenstorm* („képvihar”) mozgalmára vagy a hugenották 1562-63-as franciaországi pusztításaira utalni. Ugyancsak integráns része volt az 1789-ben kezdődő francia forradalom

³ Bredekamp, Horst: *Kunst als Medium sozialer Konflikte: Bilderkämpfe von der Spätantike bis zur Hussitenrevolution*. Frankfurt, Suhrkamp, 1975. 12–13. Idézi: Gamboni, Dario: *The Destruction of Art: Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution*. Reaktion Books, 2007. 17.

⁴ Wessely Anna: A kulturális örökség fogalmának változásai. In: György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. Budapest, OSZK; Akadémiai Kiadó, 2005. 19-24.

⁵ Briggs, Asa – Burke, Peter: *A média társadalomtörténete. Gutenbergről az internetig*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2012. 89-93. (Eredeti mű: Briggs, Asa – Burke Peter: *A Social History of the Media: From Gutenberg to the Internet*. Third Edition, Polity, 2010.)

egyház- és királyellenességének is a monarchikus jelképek, valamint a katolikus templomok tartozékainak és épületeinek megrongálása, megszenteltelenítése, megsemmisítése (bár paradox módon az örökség védelmére való első modern intézményes törekvések is a forradalmi pusztításokban gyökereznek).⁶ A 20. század totalitárius rendszerei (nácizmus, kommunizmus) ugyancsak jelentős ideológiai indíttatású pusztítást végeztek a vallási-kulturális-nemzeti örökségben, a rendszer ideológiájával ellentétes identitáselemek eltörlése érdekében.

A dolgozat az ikonoklasmus fogalmi lehatárolását követően a második fejezetben a 16. századi protestáns mozgalmak képrombolási hullámai, a harmadik fejezetben az 1789-ben kezdődő francia forradalom egyház- és királyellenességének rongálásai, a 4. fejezetben pedig a 20. századi kommunista ideológia forradalmi pusztításaira, valamint a kommunista rendszer ellenében történő jelképrombolásra fókuszál. E történelmi periódusok kapcsán vizsgálja a képrombolás – az örökség ideológiai célú erőszakos eltörlése – mint eszköz szerepét és hatásait (például előző hatalom kultuszának, legitimációjának meggyengítése, erődemonstráció, megfélemlítés) az adott hatalom által képviselt ideológia közvetítésében.

A dolgozat túlnyomóan magyar, angol és francia másodlagos, kisebb mértékben elsődleges forrásokra épít. Az általános történelmi áttekintést követően a fent felsorolt fejezetek második alfejezetét képező rövid esettanulmányok David Freedberg művészettörténész 2021-ben az ikonoklasmus vonatkozásában megjelent átfogó kötete által ajánlott egyes szempontok nyomán vizsgálják a különböző történelmi kontextusokban véghez vitt képromboló cselekedeteket. Így az alábbi szempontok kerülnek áttekintésre:

- az elkövetők motivációi,
- az adott helyszín/tárgy kiválasztásának oka,
- a végrehajtásban részt vevő szereplők,
- az elkövetők által alkalmazott módszerek, valamint
- ezek ellenhatásaként a védelemre esetlegesen tett intézkedések.⁷

1. A KÉPEK MINT POLITIKAI, VALLÁSI SZIMBÓLUMOK

1.1. A művészet és az örökség viszonya, az „örökség” koncepcionális fejlődése

Elsőként a művészetre, annak az örökség fogalmi körével való kapcsolatára, illetve utóbbi jelentésbeli változásaira szükséges röviden kitérnünk a későbbi fejezetekben vizsgált jelenség tárgyának pontos meghatározása érdekében.

A művészet egyik definíciója szerint az „a társadalmi tudat egyik formája: olyan alkotó

⁶ Babelon, Jean-Pierre – Chastel, André: *La notion de patrimoine*. (Quatrième réimpression), Editions Liana Levi, 2010. 13-25., 57-70.

⁷ Freedberg, David: *Iconoclasm*. Chicago and London, The University of Chicago Press, 2021. 113-131.

tevékenység, amelynek célja a valóságnak bizonyos esztétikai elvek szerint, a szép érzését felkeltő eszközökkel való, az egyedi jelenségeket általánosító, tipizáló tükrözése, megjelenítése.”⁸ Azonban ha a művészet, a műalkotások kultúrtörténeti, művelődéstörténeti szerepének, valamint a „képrombolás” jelenségének megértéséhez szeretnénk közelebb kerülni, azokat kevésbé esztétikai-technikai szempontból, sokkal inkább tágabb kontextusukban, befogadó közönségükkel, illetve az ember világnézetét, szellemi életét befolyásoló egyéb dimenziókkal – vallás, erkölcs, politika, társadalmi folyamatok – együtt való kölcsönhatásában szükséges vizsgálnunk.⁹

A fenti meghatározás a művészet esztétikai szempontok alapján való meghatározhatósága mellett annak szimbólum jellegét is aláhúzza. Vagyis, a művészeti alkotások jelentéshordozóként is funkcionálnak, amennyiben bizonyos jelenségeket, gondolati tartalmakat általánosabb formában képesek felidézni.

A művészet, művészeti alkotások sok esetben válnak részévé annak a materiális és immateriális elemeket is tartalmazó halmaznak, amelyet ma a kulturális örökség kategóriájával illetünk, s amelyek egy-egy közösség (vagy akár az egész emberiség) számára jelentőséggel bírnak. De a kulturális örökség keretébe sorolhatók a művészet szempontjai mellett a történelmi vagy tudományos aspektusból jelentőséggel bíró elemek is.

Az örökség első megnyilvánulásai alapvetően a vallással álltak kapcsolatban. Főként a 4-11. század között élte virágkorát az egyes erekyék kultikus tisztelete a keresztény vallásgyakorlásban. A többnyire szentekhez kötődő relikviák vallási szerepükön túllépve az azt birtokló közösség identitásának a szimbólumaként is szolgáltak.¹⁰ Ezzel együtt azonban az egyistenhitet valló közösségek terjedését megelőző, ókori, politeista vallású népek fizikai emlékeinek megőrzésére való igény szintén jelen volt a kezdetektől fogva (lásd például egyiptomi piramisok), akár pusztán csodálatból, akár azok újraértelmezése által, akár egyes elemeiben integrálva azokat (egyes tárgyakkal a saját vallásgyakorlatba történő átemelésére is akadnak példák).¹¹

Az örökség egyházi kereteken kívüli, nemzeti értelmezése, valamint a közintézmények által biztosított védelem érdekében támasztott igény – ezáltal az intézményesített műemlékvédelem és a közgyűjtemények megjelenése – azonban (némi paradox módon) a francia forradalom

⁸ Művészet. In: Bárczi Géza – Országh László (főszerk.): *A magyar nyelv értelmező szótára*. V. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/m-3FE0D/muveszet-408C1/> (Letöltve: 2022.08.24.)

⁹ Végh Gyula: *A képrombolók. Kultúrtörténeti tanulmány*. Budapest, Singer-Wolfner, 1915. 13-19.

¹⁰ Babelon – Chastel (2010) i. m. 13-25.

¹¹ Bővebben lásd: Feener, R. Michael: Muslim Cultures and Pre-Islamic Pasts: Changing Perceptions of „Heritage”. In: Rico, Trinidad (szerk.): *The Making of Islamic Heritage. Muslim Pasts and Heritage Presents*. Palgrave Macmillan, USA, 2017. 23-46.

kontextusában alakult ki. A megőrzés, védelem szükségességét a múlt művészi igényű emlékei tekintetében egyrészt az azokhoz kapcsolódó tradicionális értékek, másrészt pedig a nemzet morális gazdagságát jelképező közös kötelék tette indokolttá.¹² A 20. században pedig az UNESCO¹³ és más, a kultúra területére is kiterjedő tevékenységi körrel rendelkező nemzetközi szervezetek (például az Európa Tanács; az Arab Liga és az általa alapított Arab Liga Oktatási, Kulturális és Tudományos Szervezete;¹⁴ az Iszlám Konferencia Szervezete és az általa alapított Iszlám Világ Oktatási, Tudományos és Kulturális Szervezete)¹⁵ felállításával a védelem egy újabb – regionális vagy globális – szinten vált biztosíthatóvá.

A nemzetközi szakterminológiában és felfogásban az 1960-as évektől jelent meg, majd az 1990-es évektől mind az az állami intézményrendszer, mind a tudományos kutatás vonatkozásában nagy teret nyert a kulturális örökség (angol, illetve francia terminológiában: *cultural heritage*, *patrimoine culturel*) fogalma. E homályos (*fuzzy*) határokkal rendelkező fogalom a történettudományról leválva, gyakran az az által képviselt elvekkel és megközelítésekkel is szembe helyezkedve, prezentista megközelítést alkalmazva játszik kulcsszerepet a kortárs közösségiidentitás-építésben.¹⁶ Sonkoly Gábor a kulturális örökséget az alábbiak szerint definiálja: „a közösség számára fontos jelentéssel bíró tárgyak vagy tárgyakkal kifejezett immateriális dolgok készlete.” A szerző szerint a kulturális örökség által „bármely közösség számára lehetővé válik egyéni emlékezetéből fakadó, épp aktuális identitásának intézményesítése.”¹⁷ A definíció jól tükrözi az örökség és a közösség, a közösségi emlékezet, valamint a közösség számára azonosulási pontként szolgáló identitás közötti erőteljes kapcsolatot. Ez végső soron azt eredményezi, hogy az örökség meghatározásában annak társadalmi funkciójából (például spirituális reflexió, nemzeti emlékezet, vagy épp ellenkezőleg társadalmi megosztottság és ellenállás¹⁸) adódóan az egyéni vagy kollektív emlékezetben betöltött szerepe, a kapcsolódó történelmi asszociációk kerülnek előtérbe az adott örökségi elem inherens, statikus értékeivel szemben.¹⁹ Mindazonáltal, ha a korábbi korok örökségfelfogását tekintjük – még ha nem is alkalmazható a kulturális örökség a mai átfogó fogalomkörével leírásukra – az inherens értékek és a kapcsolódó társadalmi funkciók jelentőségének elismerése mindig is együttesen

¹² Babelon – Chastel (2010) i. m. 13-25., 57-70.

¹³ United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization – az Egyesült Nemzetek Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete

¹⁴ Arab League Educational, Cultural and Scientific Organization – ALECSO

¹⁵ Islamic World Educational Scientific and Cultural Organization – ICESCO

¹⁶ Sonkoly Gábor: *Bolyhos tájaink. A kulturális örökség történeti értelmezései*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2016. 17-33.

¹⁷ Sonkoly Gábor: A kulturális örökség fogalmának értelmezési és alkalmazási szintjei. *Regio*, 11(2000), 4. 45-66.

¹⁸ Mára a tömegturizmus hatására gyakran a szórakoztatási cél is társul e funkciókhoz.

¹⁹ Silbermann, Neil A.: *Heritage Places: Evolving Conceptions and Changing Forms*. In: Logan, William – Craith, Mairéad Nic – Kockel, Ullrich (szerk.): *A Companion to Heritage Studies*. Hoboken, New Jersey, Wiley Blackwell, 2016. 29-40.

voltak jelen az egyes örökségi elemek kapcsán. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a következő alfejezetekben körüljárt ikonoklasmus jelensége.

A kulturális örökség által képviselt szubjektív és emlékezeten alapuló megközelítés egyben a múlt „szelektív” (és koronként változó) használatának lehetőségét, valamint a múltértelmezés dinamikusságán keresztül az örökség „narratíva”-jellegét is magában hordozza az aktuális kor politikai, társadalmi, vallási elgondolásainak, igényeinek megfelelően. Hiszen mindig az adott kor társadalmi (politikai, vallási stb.) közege ruházza fel jelentőséggel és jelentéstartalommal saját örökségét (és nevezi meg egyáltalán, mit tart részének), ahol a közösen megélt múlt válik a közösen alakítandó jövő alapjává. Ez még inkább rámutat az örökség materiális elemeinek szimbolikus szerepére, valamint az immateriális-materiális dimenzió elválaszthatatlanságára. Vagyis: „a kulturális örökségek jelentéshordozó tárgyak, amelyek jelként funkcionálnak, és értéküket részben vagy teljes mértékben a rájuk ruházott jelentésnek köszönhetik”.²⁰

Tehát, bár az itt ismertetett megközelítés napjainkból való, a szelekció, az elimináció vagy éppen a funkcionális transzformáció az örökség kapcsán mindig is részét képezte az egyes örökségi elemek történetének. Önmagában a szimbolikus szerep sem szolgálja a tárgy megőrzését, hiszen az eszme/rendszer/személy stb. is, amelyet szimbolizál, folyamatosan formálódik, és e külső tényezőkkel az örökség is szoros interakcióban áll.²¹ Ez át is vezet minket a következő alfejezetben részletesebben ismertetett képrombolás koncepciójához.

1.2. Az ikonoklasmus fogalma és jelentésrétegei

Az *ikonoklasmus*, *ikonomakhia* (latinul: *iconoclasmus*) szó görög eredetű, az εἰκών, eikōn – ’ábra’, ’ikon’ és a κλάω, kláō – ’megtörni’ szavak összetételeként magyarul ’képrombolás’-nak fordítható.

Az ikonoklasmuson legszűkebb értelemben a Bizánci Birodalomban a 8-9. században a „képtisztelők” (*ikonodulok*) és „képrombolók” (*ikonoklasztok*) közt végbement dogmatikai harcot értjük. A kereszténység legkorábbi évszázadaiban a képi ábrázolásokkal kapcsolatban tartózkodóbb volt, a személyi ábrázolások csak a 2-3. századtól kezdtek megjelenni és egyre elterjedtebbé válni,²² olyannyira, hogy a keresztény vallást gyakorlók között a képek köré a 6-7. századra már jelentős kultusz alakult ki. Ezzel szemben, a Krisztus és a szentek képi ábrázolását (pontosabban azok kultusztárggyá válását²³) elvetők a Tízparancsolat bálványimádásra vonatkozó intésére hivatkozva ellenezték e gyakorlatot, s a hagyományos keresztény jelképek használatához kívántak visszatérni. Mások azonban a képekben a hit

²⁰ Pap Ági: *Az épített örökség és a helyi identitás kapcsolatának cselekvőközpontú földrajzi vizsgálata budapesti mintaterületeken*. Doktori (PhD) értekezés. Szeged, 2014. 10.

²¹ Gamboni (2007) i. m. 15-20.

²² Szegvári Zoltán: *Képrombolás és képtisztelet küzdelme Bizáncban*. *Vigília*, 86(2021), 9. 652-657.

²³ Gamboni (2007) i. m. 23.

elmélyítésének eszközét látták: „Képek ugyanis azért vannak a templomokban, hogy azok, akik írástudatlanok, legalább a falra nézve olvassák, amit nem tudnak könyvekben.” (Nagy Szent Gergely)²⁴

III. Iszauri Leó bizánci császárhoz (ur. 717-741) köthető az első képrombolási hullám elindítása, aki első lépésként 726-ban rendelte el a képeknek a templomhajóban egy bizonyos magasságba való áthelyezését a szentélyekből és oltárokról, annak érdekében, hogy gátat vessen az emberek babonás képtiszteletének. Ezt 730-ban a képek és falfestmények templomokból való eltávolításának elrendelése követte,²⁵ bár a folyamat első elemének már a konstantinápolyi palota „Bronzkapuját” díszítő Jézus-képnek 726-os eltávolíttatása (és kereszttel [Jézus-szimbólum, emberi mivoltának ábrázolása helyett] való helyettesítése) tekinthető.²⁶

A teológiai indíttatás mögött egyéb politikai-gazdasági érdekek is meghúzódtak. Egyrészt, a másik két – a képekkel szemben sokkal szigorúbb álláspontot képviselő – ábrahámiai vallás hívei, a muszlimok és a zsidók megnyerése a keresztény hitnek. Eddigre már az arab hódítások jelentős fenyegetést jelentettek a birodalom számára, illetve a „barbárok” Konstantinápolyt is kétszer megostromolták (674-678, 717-718), s e külső katonai nyomás és az ezzel együtt járó belpolitikai válságok sokak szerint isteni büntetésként voltak értelmezhetők a „bálványimádás” ellenében.²⁷ De okként merülhetett fel a kegyképek miatti nagyszámú zarándoklat hatására növekvő gazdasági súllyal rendelkező kolostorok erejének a megtörése is. A társadalom is erősen megosztott volt a kérdésben, s a császári szinten elrendelt képrombolás sok helyen a császár és a pápa hívei között erőszakos, fegyveres összetűzésekbe torkollott. Az utód, V. (Bíborbanszületett) Konstantin uralkodása (ur. 741-742, majd 743-775) a korábbiaknál még erőteljesebb fellépést hozott, a császár rendeletére II. István pápa (752-757) ellenében összehívott 754-es hierieiai zsinat megtiltotta az ikonok liturgikus használatát, szentesítette a képrombolást, valamint a képek és képtisztelők jelentős üldöztetése vette kezdetét.²⁸

A trónon őt követő IV. Leó császár (ur. 775-780) halála után – a trónörökös, IV. Leó és Irén (Eiréné) közös gyermekének kiskorúságára tekintettel annak gyámjaként –, a császárné kormányzása²⁹ alatt köszöntött be változás: a 787-es II. niceai zsinat megengedte már a képtiszteletet. A zsinat leszögezte, hogy Krisztus emberi természetét – isteni természetétől különválasztva – ábrázolni nem lehetséges, ahogyan az a képrombolók érvelésében szerepelt.

²⁴ Brenda Deen Schildgen: *Heritage or Heresy. Preservation and Destruction of Religious Art and Architecture in Europe*. New York, Palgrave Macmillan, 2008. 57.

²⁵ Vég (1915) i. m. 25.

²⁶ Grabar, André: *L'iconoclasme byzantin. Le dossier archéologique*. Nouvelle édition, Barcelona, Flammarion, 2011. 274-278.

²⁷ Szegvári (2021) i. m. 652-657.

²⁸ Vég (1915) i. m. 21-32.

²⁹ 797-től, fia halálát követően, a helyébe lépve már császárnőként uralkodott 802-es megbuktatásáig. Forrás: Szegvári (2021) i. m. 652-657.

Kijelentette, hogy „Isten addig volt ábrázolhatatlan, ameddig az Atyaisten képmása, a Fiúisten meg nem jelent az embereknek”. A zsinat azonban megállapította, hogy bár az imádat (*λατρεία* / *latreia*) egyedüli tárgya maga az ábrázolt, Isten lehet, de a hozzá vezető szentképek, ikonok egyaránt tárgyai, illetve eszközei lehetnek a tiszteletnek (*προσκύνησις* / *proszkünészisz*) és a szolgálatnak (*δουλεία* / *douleia*), mivel a kép általi megtestesülés megszenteli az anyagot.³⁰

A képrombolás újabb hulláma V. Leó (ur. 813-820), majd az őt trónon követő II. Mikháel (ur. 820-829), illetve Theophilosz (ur. 829-842) uralkodása alatt lángolt fel, a 815-ös képellenes zsinati határozatokat követően. 843-ban végül a Theophilosz császár özvegye, Theodora császárné támogatásával összehívott konstantinápolyi zsinat visszaállította a képtiszteletet, és elrendelte annak évenkénti megünneplését (ortodoxia vagy képek vasárnapja nagyböjt első vasárnapján).³¹

Azonban mind a szakirodalomban, mind a köznyelvben egy tágabban vett jelentéstartalmat is találunk. Az ikonoklasmus eme értelmezésébe – azt „a képekben megjelenő reprezentációval szembeni ellenkezés”-ként³² tekintve – különböző szerzők a művészeti alkotások különböző fogalmi körét értik (szobrok, festmények, könyvillusztrációk, egyéb vizuális ábrázolások). Stanley J. Idzerda ekképp ad rendkívül tág definíciót: meglátása szerint az ikonoklasmus „vizuális szimbólumok szándékos megsemmisítése sajátos érzelmi vagy ideológiai tartalmuk miatt.”³³ A fogalom e tágabb értelmezésben tehát nem csupán a szakrális kontextusból való kivételt, hanem bármely világi rezsim hatalmi jelképeinek felszámolását is magában foglalhatja.

Továbbá, általában nem csupán az erőszakos úton való megsemmisítést, hanem – ahogyan azt a későbbi példáknál látni fogjuk – a „deszakralizálás” egyéb módjait (például kigúnyolás, megcsonkítás, elfedés) is beleértik az ikonoklasmus fogalmkörébe. Hiszen a cél leggyakrabban nem a műtárgyak elpusztítása, hanem a természetfeletti, csodatévő, hatalomszimbolikai jelentéstársítás hiteltelenítése, a tárgy, a kép profánná tétele.³⁴ Például Richard Clay az alábbiak szerint árnyalja a francia forradalom kapcsán az ikonoklasmus fogalmát, amely egyúttal jól érzékelteti, hogy a képrombolás nem csupán fizikai rombolásról, hanem egy szimbólum jelentésének pusztta módosításáról is szólhat. Megfogalmazásában az ikonoklasmus „egy vizuális jelző fizikai integritásának megsértése, akár részben vagy egészben való eltávolításával, akár új

³⁰ Nagy Márta: Ikon. In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. 4. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2014. 258. http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=2444 (Letöltve: 2022.08.23.)

³¹ Adriányi i. m.

³² Marosi Ernő: Képrombolás. In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. V. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2014. 302. http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=4877 (Letöltve: 2022.08.23.)

³³ Idzerda, Stanley J.: Iconoclasm during the French Revolution. *The American Historical Review*, 60(1954), 1. 13-26.

³⁴ Mészáros Márton: Test – kép – rombolás. *Iskolakultúra* 24(2014), 7-8. 59-68.

jelző elemek hozzáadásával egy egyébként ép jelzőhöz, biztosítva, hogy a tárgy új, a kortárs diskurzusokkal összefüggésben olvasható jelentésekre utaljon.”³⁵

Az ikonoklasmus két típusát különbözteti meg Pótó János, amelyek leginkább az elkövetés módjában és közvetlen okában mutatnak eltérést, alapmotivációikban átfedésben vannak. A „spontán-érzelmi” képrombolás esetén a cél a szimbólum – és az általa képviselt múlt – felszámolása, míg a „tudatos-tervezett” képrombolás esetén egy térfoglaló, erődemonstráló propagandisztikus akcióról van szó.³⁶ A köztéri emlékművek, szobrok a művészi igénnyel megformált tárgyak között is speciális helyet foglalnak el: esetükben a politikai szimbólumalkotás egyértelműen a szobor esztétikai funkciója elé kerül, így még könnyebben válhat célponttá a fennálló politikai rezsim elleni küzdelmekben.³⁷

Az ikonoklasmus jelenségében rejlő ellentmondásra többek között David Freedberg hívja fel a figyelmet: míg az ikonoklaszta cselekmények célja a képek által képviselt szimbolikus erő hiányának, azok pusztán materiális voltának a bizonyítása, addig szervezett, célzott megsemmisítésükkel éppen jelentőségüket, hatalmukat igazolják.³⁸

A képek identitásban játszott kulcsszerepe és a későbbiekben tárgyalt képrombolás jelensége kapcsán Bordács Andrea így fogalmaz: „a képek olyannyira az identitást szimbolizálták, hogy jelképes cselekvések tárgyává váltak (erre mindenkor alkalmasak). Ez a körülmény az oka, hogy a másik fél ellenfélként bánt velük.” A szerző azonban két, angol nyelvű terminológiában jelen levő fogalom – az *iconoclasm* (’képrombolás’) és az *iconoclash* (’képek feletti összeütközés’-nek fordíthatjuk) – között tesz különbséget. Míg az egyik egy jól körülhatárolt, romboló célzatú motiváció mentén véghez vitt destrukciót takar, addig a második esetében annak eredménye akár konstruktív, építő jellegű is lehet.³⁹

Emellett további dimenzióként említhető, hogy nem csupán az ideológiai szimbólumképzés húzódhat meg a képrombolás jelensége mögött. Azt például gazdasági motivációk is indokolhatják: e támadások irányulhatnak a képek által képviselt, általuk megtestesülő gazdagság és luxus ellen, különösen gazdasági nehézségek, válságok idején.⁴⁰

Megjegyzendő, hogy a szakirodalomban helyenként az ikonoklasmus helyett inkább a

³⁵ Clay, Richard: *Iconoclasm in Revolutionary Paris: The Transformation of Signs*. Oxford, Voltaire Foundation, 2012. 277. Idézi: Spicer, Andrew: *Iconoclasm. Renaissance Quarterly*, 70(2017), 3. 1013.

³⁶ Csabai Máté: Így kell tenni a kényelmetlen emlékművekkel: tudomásul venni, hogy vannak. *Fidelio*, 2020. június 25. <https://fidelio.hu/plusz/igy-kell-tenni-a-kenyelmetlen-emlekmuekkel-tudomasul-venni-hogy-vannak-156061.html> (Letöltve: 2022.11.09.)

³⁷ Pótó János: Történetiszemlélet és propaganda. Budapest köztéri szobrai 1945 után. *Történelmi Szemle*, 29(1986), 3-4. 518-531.

³⁸ Freedberg (2021) i. m. 5.

³⁹ Bordács Andrea: Az én idolom a te ikonod. *Iconoclash – A képrombolás története. Új Művészet*, 14(2003), 1. 7-11.

⁴⁰ Freedberg (2021) i.m. 118.

vandalizmus fogalmának szisztematikus használatával találkozunk, így például Louis Réau első alkalommal 1959-ben megjelent *Histoire du vandalisme* című, a művészetpusztítás francia vonatkozásait a középkorig visszanyúlóan, átfogóan bemutató kötete esetében is. Maga a vandalizmus szó is a francia forradalom képromboló tevékenysége közepette született: azt elsőként Henri Grégoire (Henri apát) használta 1793-ban, Róma 455-ös vandálok általi kifosztásával vonva párhuzamot a forradalmi események destruktív akciói kapcsán. Réau érvelése szerint a vandalizmus – az ikonoklazmussal összevetve – sokkal szélesebb értelmezési keretet tesz lehetővé a jelenség vizsgálatához, hiszen utóbbival ellentétben épületekben, sőt akár természeti helyszínekben okozott károk esetében is alkalmazható.⁴¹ De az értékítéletet magában hordozó konnotációk, a szó ok nélküli erőszakot sugalmazó jelentése miatt más szerzők, például Dario Gamboni a vandalizmus terminológiájának alkalmazását e kontextusban nem tartja szerencsésnek.⁴² Jelen dolgozat is hasonló megfontolásból, illetve tekintettel a későbbiekben vizsgált esetek ingó értékekre való fókuszára, inkább az ikonoklazmus (képrombolás) fogalmát alkalmazza.

Azonban Réau elemzése egyrészt az egyes akciók mögött meghúzódó bűjtatott és elismert motivációk megértéséhez nélkülözhetetlen, másrészt tipológiai szempontból hasznos szempontokat nyújt. A bűjtatott motivációknál (például erőszakos ösztönök, kapzsiság, irigység, intolerancia/fanatizmus) jelen dolgozat szempontjából a felvállalt, elismert indítatások sokkal fontosabbak: a vallási alapú, valamint az „érzelmi” (egy-egy történelmi korszakhoz való különleges viszonya az adott műtárgynak, épületnek) mozgatórugók különös hangsúlyt kapnak a később vizsgált esetekben. A vandál cselekmények eredményük alapján lehetnek rombolók (háborúk vagy polgárháborúk során), de akár restaurálók is (bár ez esetben határozottan negatív előjellel): az előbbibe a szerző a háborúk és polgárháborúk pusztításait sorolja, míg utóbbiba a gótikus középkori örökség barokk köntösbe való átalakítását, a 19. századra jellemző, a stílusegységet hirdető rekonstrukciókat, valamint néhány korabeli építészeti beavatkozást is – azonban e dimenzió jelen dolgozatban nem kerül tárgyalásra. A vandalizmus hatását tekintve pedig az áthelyezéstől kezdve a részleges megcsonkításon át a teljes megsemmisítésig terjedhet a skála.⁴³

Teológiai gyökerei, művészettörténeti tárgya ellenére a téma interdiszciplináris jellegére tekintettel a társadalomtudományok különböző kutatási területei is jelentősen hozzájárulhatnak a jelenség megértéséhez.

⁴¹ Réau, Louis: *Histoire du Vandalisme. Les monuments détruits de l'art français*. Édition augmentée. Paris, Éditions Robert Laffont, 1994. 9-27.

⁴² Lásd: Gamboni (2007) i. m. 13-24.

⁴³ Réau (1994) i. m. 9-27.

2. A REFORMÁCIÓ ÉS A KÉPROMBOLÁS

2.1. A reformáció korabeli képrombolás gyökerei, nyugat-európai hullámai és a magyar vonatkozások

A 16. század elején a német területekről kiinduló és a katolikus hit megújítását célzó reformáció az egyházi intézmények és a hitélet kritikáját is magával hozta, és gyakran – politikai vagy társadalmi törekvésekkel szorosan összefonódva – akár erőszaktól kísérve terjesztette el Európa-szerte. A képi, figurális ábrázolások, a szentek középkorban jelentős méreteket öltő kultusza, az ezzel összefüggő bálványimádás és a vallásos babonák elutasításaként a protestáns irányzatok a katolikushoz képest merőben másként vélekedtek a művészet helyéről és szerepéről a templombelsőben, illetve a liturgiában megjelenő eltérések is más tételrendezést igényeltek.⁴⁴ A protestáns mozgalmaknak ezért helyenként eleme volt az ikonoklazmus jelensége, amelyet gyakran leegyszerűsítő módon a kép és a könyv kultúrája közötti harcként titulálnak a szakirodalomban. Míg egyik oldalon a protestánsok templomok tartozékaként megjelenő szobrokat, oltárképeket, ereklyéket zúztak össze vagy (erőszakmentes módon) távolítottak el, addig a másik oldalon a protestáns nyomtatványokat, bibliafordításokat a katolikus egyház részéről vették célba.⁴⁵

A reformáció egyes irányzatai között – bár alapvető hittételeikben egyezést mutatnak – jelentős eltérések figyelhetők meg a kezdetektől a képek szerepével kapcsolatban. A svájci teológusok által képviselt irányzat határozottabb szakítást képviselt a katolikus hagyományokkal, de itt is Jean Calvin és a még radikálisabb nézeteket valló Ulrich Zwingli által hirdetett eszmék között törésvonal tapasztalható, különösen az úrvacsora kapcsán.⁴⁶ A képek használata tekintetében akár Zwinglihez, akár Calvinhoz képest az evangélikus egyház szellemi atyja, Martin Luther megengedőbb álláspontot képviselt: csak a képimádást vallotta kárhozatosnak, vagyis a képeknek az ábrázolttal való azonosítását. A képimádás elleni fellépésben pedig a tanítás, a prédikáció, nem pedig az erőszakos fellépés eszközt szorgalmazta.

„Én is elvetem a képeket, de csak szóval, nem biztatom az embereket, hogy égensenek, hanem inkább

⁴⁴ A protestáns vallások terjedésével a hozzájuk kapcsolódó térigény sok esetben a katolikus templomterek átvételével (és átalakításával) került kielégítésre. Az evangélikus liturgia esetében az igehirdetés és az úrvacsora állt a középpontban, így a templomtér elrendezését is ehhez igazították. Az oltárképet megtartották (de tematikájában módosult), a szószéket pedig gyakran a főoltárhoz kapcsolva helyezték el (szószékoltár) mintegy kultuszközpontot kialakítva. A mellékoltárok eltávolításra kerültek. Karzatok kerültek beépítésre, a padosorokat átalakították. A református liturgia esetében a szentségek kiszolgáltatását biztosító úrasztala tölti be a központi funkciót, amely a szószék tengelyében került elhelyezésre. Forrás: [szerző nélk.]: Keresztyén Reszpublikák – Debrecen és Kecskemét. In: Kiss Erika – Zászkaliczky Zsuzsanna (szerk.): *Ige-Idők. A reformáció 500 éve*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2018. 37-41.

⁴⁵ Briggs – Burke (2012) i. m. 89-93.

⁴⁶ Dienes Dénes – Szabó András: A református (kálvinista) egyház története. In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. 9. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2014. 404.

hogy reményüket és bizalmukat ne azokba helyezték, mint ahogyan eddig történt.”⁴⁷ „A képrombolást úgy támadtam meg, hogy először is Isten ígéje által azt a szivekből kiragadtam, és értéktelen és hitvány dolognak mutattam be, [...]. Mert ha az a szivekből kiirtatik, akkor semmi kárt nem tesz a szemek előtt.”⁴⁸

A képek funkcióját a Szentírás tanításainak jobb megértésében, valamint az emlékezés és a tanúságtétel szolgálatában elismerte.

„Nos hát immár nyájas barátsággal kérjük őket, engedjék meg nagy kegyesen mi nekünk is, amit ők cselekszenek, hogy afajta képeket mi is festhessünk a falakra emlékezésnek és alaposabb megértésnek okáért, hiszen azok a falakon ép oly keveset ártanak, mint a könyvekben.”⁴⁹

Végző soron a képek eltávolításáról való döntést a hatóságokra bízta. „Ha azonban valahol képek volnának, melyeket valaki imádni akarna, ezen képeket össze kell törni és meg kell semmisíteni; de nem erőszakkal, hanem a hatóság parancsolja meg azt.”⁵⁰

Míg Luther elismerte a képek potenciális pedagógiai célzatát, addig a svájci reformátor, Calvin sokkal radikálisabb álláspontot képviselt:

„[...] csak azt szabad kivésni és lefesteni, aminek felfogására a szem képes. Isten fenségét, mely sokkal dicsőségesebb, hogynem szemeink láthatnák, nem szabad disztelen rajzokkal megrontani. [...] ha e képekben semmi vétek nem rejlenék is, a tanítás szempontjából nincs semmi értékük.”⁵¹

Calvin értelmezésében a Tízparancsolat tiltása kettős tilalmat foglal magában: a bálványimádás tilalma (Isten tiszteletének kizárólagossága) mellett a képtilalmat – a képek liturgikus térben való elhelyezését – mint Isten tiszteletének legitim formájára vonatkozó előírást is beleérti.⁵²

A reformáció korabeli mozgalmak mögött a teológiai érvelés mellett etikai-gazdasági-társadalmi érvek is meghúzódtak, azok részben a katolikus egyház által – a szegények rovására – képviselt gazdagságot is támadták. „Azok a képek és szobrok pedig, melyeket ők a szenteknek emelnek, mik egyebek, mint a legrosszabb fajtájú fényűzés és ocsmányság példái?”⁵³ A katolikus szertartás egyéb értékes kellékeit is többek között ezen okból elutasították: „Tehát mindennemű edényeket [...] elfogadunk, csak a visszaélés, fényűzés, babona és botrány legyenek eltávoztatva.”⁵⁴

⁴⁷ Luther Spalatiusnak (George Spalatin [George Burkhardt]) írott levele, 1522. március 7., idézi Végh (1915) i. m. 38.

⁴⁸ Luther Márton: *Írás a mennyei próféták ellen a képekről és szentségekről (1525. január) – Első rész: A képrombolásról.* idézi: Evangelikus.hu: Dr. Luther Márton reformátor véleménye a képtiszteletről és a képrombolásról. 2018. február 6. <https://www.evangelikus.hu/archivum/dr-luther-marton-reformator-velemenye-a-keptiszteletr-1-es-a-keprombolasrol> (Letöltve: 2022.09.19.)

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ Luther 1522-es szónoklatait idézi Végh (1915) i. m. 39.

⁵¹ Kálvin János: *Institutio Religionis Christianae* (Keresztény vallás rendszere, ford.: Ceglédi Sándor – Rábold Gusztáv), Budapest, Kálvin János Kiadó, 1995. 91-107. (12. pont)

⁵² Kiss – Zászkaliczky (2018) i. m. 37-41.

⁵³ Uo. (7. pont)

⁵⁴ A debreceni vagy egervölgyi hitvallás. In: Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései.* Budapest, Magyarországi Protestáns Egyház, 1881. 152. [Az urvacsora edényei]

A cél a képek, tárgyak szentként tisztelt voltának, szimbolikus töltetének felszámolása, szakrális terekből való eltávolítása volt, és ezért nem is járt minden esetben fizikai megsemmisítésükkel,⁵⁵ ahogy azt egyébként a francia forradalom esetében is látni fogjuk. Valamint, a később idézett példák kapcsán az is kirajzolódik, hogy a tárgyak profanizálása nem minden esetben spontán, a nép által, akár erőszakos formában történt, hanem több esetben a hivatali szervek rendelték el szervezett eltávolításukat, bizonyos esetekben akár az adományozók leszármazottjainak való visszaszolgáltatására (például Ulm)⁵⁶ is sor került. Csepregi Zoltán a képrombolás kérdésének három motivációját különíti el:

- a tény, hogy a képek uralják a teret;
- a képek jelentette szimbolikus reprezentáció;
- a képek jelentette szimbolikus reprezentációnak bármilyen formájú megbolygatása értékrombolásként való minősülése a kapcsolódó személyek, közösségek szemében.⁵⁷

A profán művészetet, a világi elemek művészi ábrázolását azonban nem vetették el: ismeretes például Luther és Lucas Cranach festő-grafikus barátsága, akinek egyik legnagyobb megrendelője is volt Luther. Calvin pedig így fogalmazott a világi témákat feldolgozó művészi tárgyak potenciális edukatív-esztétikai szerepéről:

„Lefesteni lehet tehát egyrészt a történeti eseményeket s másrészt a testek alakját, képét minden történelmi vonatkozás nélkül. Az előbbieken a tanításban és az intésben van valami hasznuk; viszont, hogy az utóbbiak gyönyörködtetésen kívül mi egyéb hasznot hajthatnak, nem látom át.”⁵⁸

A reformáció az 1520-as években német területekről indult el, az első jelentős képrombolási hullámra is Wittenbergben, 1522-ben került sor Thomas Müntzer, Andreas Karlstadt és Gabriel Zwilling támogatásával. (Luther ekkor már Wartburgban tartózkodott, de az események elleni fellépés érdekében visszatért a városba.) 1523-24 folyamán Münsterben Bernard Rottmanhoz és az anabaptistákhoz köthetően ment végbe képrombolás.⁵⁹ 1531-ben Ulmban a „Bálványimádás napja”-n (*Götzentag*) a székesegyházból hatvan oltárt és mindkét orgonát eltávolították.⁶⁰

Idővel Európa más országaira (például Svájc, Anglia, Franciaország) is áttért a jelenség.⁶¹ Zürichben a hívek által megkezdett erőszakos képrombolás következtében a városi tanács 1524. júniusban döntött a képek hivatal általi eltávolításáról, amely bizottságnak többek között Ulrich

⁵⁵ Gamboni (2007) i. m. 25-50.

⁵⁶ Csepregi Zoltán: Képtisztelet, képhasználat, képtilalom és képrombolás a magyarországi reformációban. In: Kónya Péter – Kónyová Annamária (szerk.): *Egyház és vallás a koraiújkor Magyarországon*. Presov, Vydavatelstvo Presovskej Univerzity, 2020. 13.

⁵⁷ Uo., 13-14.

⁵⁸ Kálvin (1995) i. m. 91-107. (12. pont)

⁵⁹ Végh (1915) i. m. 40-41.

⁶⁰ Pongratz-Lippitt, Christa: German Protestants apologise for Reformation iconoclasm. *The Tablet*. 2015. július 27. <https://www.thetablet.co.uk/news/2293/german-protestants-apologise-for-reformation-iconoclasm> (Letöltve: 2022.10.30.)

⁶¹ Briggs – Burke (2012) i. m. 89-93.

Zwingli és Leo Jud is tagjai voltak. Bernben 1528 februárjában döntött a városi tanács a képek szakrális térből való kiemeléséről, valamint a mise betiltásáról, de a nép az ülés berekesztése előtt megkezdte már a ferencesrendi templom oltárának és kincseinek a megsemmisítését. St. Gallen városában 1529-ben szintén megelőzte a tömegek rombolása a városi hatóságok fellépését: a városban található kolostorból a rombolás törmelékeit 46 szekéren szállították el a Brühlplatzra, ahol elégették azt.⁶²

1535-ben Genfben is képrombolási akciókra került sor, amely Guillaume Farel, francia származású reformátor prédikációjának hatására a Szent Péter-székesegyház belső díszítésének megsemmisítésével, szobrok és festmények összevágásával vette kezdetét. A székesegyház ezt követően, a genfi polgárok reformációhoz való csatlakozásától és Jean Calvin 1536-os svájci fővárosba érkezésétől kezdve a kálvinizmus első temploma és svájci központja lett.⁶³

A kálvinizmus terjedése a 16. században két fegyveres konfliktust szült: az egyik a következő alfejezetben tárgyalandó németalföldi felkelés és szabadságharc, a másik pedig a francia vallásháború – az ikonoklazmus legerőszakosabb megjelenési formái is ezen eseményekhez köthetők. E háborúk megvívásának integráns részévé váltak már a média eszközei is: pamfletek, vitairatok, képi ábrázolások, gúnyrajzok, heves prédikációk mind-mind a nyilvánosság befolyásolását szolgálták.⁶⁴ Franciaországban a hugenották 1562-63 folyamán lezajlott rombolási hulláma – amely a reformációs mozgalom a katolikus egyházzal való szembenállás mellett némileg monarchiaellenes színezetet is nyert –, az ország teljes területére kiterjedt. E képrombolás módszereiben is sokszínű volt: szobordíszek, domborművek megcsonkításától (például a roueni székesegyház fő portáljának timpanonját díszítő Jessze fája-ábrázolás) a szobrok, oltárok, síremlékek megsemmisítésén, ablaküvegek, szószékek, stallumok szétvágásán át teljes templomépületek porig rombolásáig terjedt a skála. Utóbbi sorsra jutott többek között az orléans-i Szent Kereszt-székesegyház (1568), a Nesle-la-Reposte bencés apátsága, vagy a százéves háború alatt lerombolt, majd újjáépített Saint-Euverte temploma.⁶⁵

Természetesen a pusztá anyagi haszonszerzés is jelen volt a vandál cselekmények motivációi között: például a Saint-Denis-székesegyház két ízben, 1562-ben és 1567-ben is áldozatul esett a hugenották fosztogatásának, amelynek során több aranyozott és zománcozott réz síremléket eltávolítottak, így például Alphonse de Brienne eu-i grófét.⁶⁶ Megjegyzendő, hogy a hugenották

⁶² Végh (1915) i. m. 50-53.

⁶³ Noyes, James: *The Politics of Iconoclasm: Religion, Violence and the Culture of Image-Breaking in Christianity and Islam*. London – New York, I.B. Tauris, 2016. 23-59.

⁶⁴ Briggs – Burke (2012) i. m. 93.

⁶⁵ Réau (1994) i. m. 73-133.

⁶⁶ Ez volt az első részletes epitáfiummal is ellátott síremlék a bazilikában: addig csupán az eltemetett személyek nevét vésték a sírokra, s ezt követően (1270) válik gyakorlattá a részletesebb sírfelirat alkalmazása. Forrás: Heylli, Georges d': *Les tombes royales de Saint-Denis: histoire et nomenclature des tombeaux, extraction des cercueils*

ellen vívott háború finanszírozása érdekében a másik oldalon is akadtak példák arany ereklyetartók, kelyhek és egyéb értékes tárgyak beolvasztására (például a párizsi Notre-Dame-ból ekkor tűnt el a főoltár 14. század elején készült, az angyali üdvözlő, Szűz Mária megkoronázását, valamint a templom védőszentjeit, Szent Istvánt és Szent Marcellt ábrázoló aranyozott ezüst antependiuma, azaz oltárelője.)⁶⁷

A pusztítások ellenpontjaként ezen objektumok örökségi értékekkel való felruházottságát a korban jól mutatja – és egyben előrevetíti a mai értelemben vett örökségvédelem alapvető motivációit –, hogy bizonyos esetekben az emberek jelentős összefogást tanúsítottak azok védelme érdekében. Például a francia Condom-sur-Baïse lakossága 30 000 fontot fizetett Montgomery grófjának a székesegyházuk megmentéséért.⁶⁸

A kálvinista képrombolási hullám 1566. augusztus és szeptember között a németalföldi területeket is elérte, amely egyúttal mind mértékében, mind kiterjedésében meghaladta a többi európai esetet.⁶⁹ Az antwerpeni székesegyház példájának kapcsán a *Beeldenstorm* pusztításairól a következő alfejezetben lesz részletesebben szó.

Buda oszmánok általi elfoglalásával 1541-ben három részre szakadt Magyarország területén a török hódoltság által okozott károk egybeestek a Calvin és Zwingli tanainak térhódítását kísérő képromboló eszmék terjedésével. A középső országrészből már a mohácsi csatavesztést követő időszakból tudunk képromboló akcióról – s nem csak a muszlim vallású oszmánok keze által. Például Székesfehérvár ostromakor a védők 1543-ban a templomból kivitt Szent Péter és Szent Pál szobrán szimbolikus akasztást hajtottak végre, azokat egy kötél a város falára függesztették, büntetésül a törökök előrenyomulása elleni „tehetetlenségükért”.⁷⁰ A tiszántúli területeken a gyulafehérvári kanonokból lett protestáns lelkész, 1552-es debreceni, lutheránusok általi kiközösítését követően Munkácsra kerülő (de később ismét Debrecenben tevékenykedő)⁷¹ Kálmáncsehi Sánta Márton (1500 k. – 1557) volt a szakrális terek képektől, szobroktól való radikális megtisztításának egyik fő képviselője.⁷² Az 1552-es beregszászi – az első magyarországi helyét szellemiségű – zsinat, amelyre nagy hatással voltak Kálmáncsehi Zwingli elveit követő

royaux en 1793, ce qu'ils contenaient, les Prussiens dans la basilique en 1871. Paris, Librairie Générale, 1872. 85-125.

⁶⁷ Réau (1994) i. m. 73-133.

⁶⁸ Babelon – Chastel (2010) i. m. 13-25.

⁶⁹ Suykerbuyk, Ruben: *The Matter of Piety. Zoutleeuw's Church of Saint Leonard and Religious Material Culture in the Low Countries (c. 1450-1620)*. (Studies in Netherlandish Art and Cultural History series, vol. 16.) Brill, 2020. 241-255.

⁷⁰ Csepregi (2020) i. m. 13-23.

⁷¹ [szerző nélkül]: Kálmáncsehi Sánta Márton. *Magyar katolikus lexikon*. <http://lexikon.katolikus.hu/K/K%C3%A1lm%C3%A1ncsehi%20S%C3%A1nta.html> (Letöltve: 2022.10.30.)

⁷² Csepregi (2020) i. m. 13-23.

tanításai, többek között az eltávolított oltárok újra felállításának megtiltásáról⁷³ is határozott. A prédikátor jelentős anyagi és erkölcsi támogatást az „első magyar kálvinista főúr”-tól, Petrovics Pétertől kapott, aki az oltárok és feszületek eltávolításában tevőlegesen is segített.⁷⁴

A már Méliusz Juhász Péter, Szegedi Gergely és Ceglédi György debreceni lelkészek nevéhez köthető 1562-es Debrecen-egervölgyi Hitvallás⁷⁵ (I. Helvét Hitvallás) rögzítette a kálvinisták templombelsők „bálványoktól” való megtisztítására irányuló törekvését.

„Faragott képek s oltárok nélkül legyenek a templomok. Mert az isten háza az egyház, és az egyház összejövetelének helyei, a könyörgés, azaz az isteni tisztelet, az igehirdetés és sákramentomok kiszolgáltatásának helyei. Nem kell tehát azokat latrok barlangjává változtatni.”⁷⁶

„Az írás pedig kettőt tilt meg a második parancsban: tudniillik, hogy az isten képe semmi módon ki ne ábrázoltassék, rajzoltassék, sem tisztelet, sem ékesség végett [...] A végzések és a zsinatok tanítják, hogy a papokat meg kell büntetni, ha a szobrokat el nem pusztítják.”⁷⁷ Az I. Hitvallás által rögzítetteket az 1567-ben a Méliusz által elnökölt debreceni zsinat is megerősítette.⁷⁸ De a korábbiakban említett erőszakos nagy volumenű cselekménysorozatokhoz hasonlóról magyar vonatkozásban nem tudunk.

Evangélikus vonatkozásban Horváth Gergely 1588-ban Bártfán adta ki *Az képekről való tudomány* című vitairatát (Martin Chemnitz német evangélikus teológus *Examen concilii Tridentini* című művéből egy részlet fordítása), amely a templomi képek kapcsán képviselt álláspontot írta le, minden bizonnyal a Sebastian Ambrosius Lahm körül szerveződő kriptokálvinisták ellenében.⁷⁹

Elsőre paradoxonnak tűnő tény, hogy a három részre szakadt Magyarország területén a középkori templombelsők legépebb állapotban az evangélikusok általi átvétel és továbbhasználat kontextusában maradhattak fenn: míg a reformátusok szigorú képtilalma eltávolította ezeket az elemeket, addig a katolikusok a barokk oltárán „áldozták fel” őket.⁸⁰ Például Erdélyben Johannes Honterus 1547-es szertartásrendje (*Reformatio Saxonica*) bírt nagy hatással az erdélyi szász lutheránusok gyakorlatára, amely a templomok főoltárainak többé-kevésbé eredeti állapotban

⁷³ Badó Zsolt: 455 éve ült össze a beregszászi zsinat. *Kárpátalja*, 355. szám, 2007. november 2. <https://karpataljalap.net/2007/11/02/455-eve-ult-ossze-beregszaszi-zsinat> (Letöltve: 2022.10.30.)

⁷⁴ Szekernyés János: A protestantizmus kezdetei a Temesközben. In: Dukrét Géza (szerk.): *A reformáció kezdetei a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben*. Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület és a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság, 2017. 71-101.

⁷⁵ Két példányban, két különböző borítóval került kinyomtatásra, ezért nevezik debreceni és egervölgyi hitvallásnak is. Utóbbi a debreceni mintájára, az egri Verancsics Antal katolikus püspök által üldözött protestáns hívők számára készült, akik ezzel kívánták védelmezni hitüket az uralkodó előtt. Forrás: Dienes – Szabó (2014) i. m. 404.

⁷⁶ A debreceni vagy egervölgyi hitvallás. In: Kiss (1881) i. m. 188. [A kegyesek templomairól]

⁷⁷ Uo. 189. [A bálványokról, oltárokról, képekről]

⁷⁸ Marosi (2014) i. m.

⁷⁹ Borsa Gedeon et al.: *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473-1600*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. 532. (603. tétel)

⁸⁰ Csepregi (2020) i.m. 13-23.

való „átmentését” lehetővé tette (lásd például Medgyes, Nagyszeben).⁸¹ Hasonló kompromisszumos megoldás született 1544-ben Brassóban is, ahol a városi magisztrátus és a helyi lelkész Honterus vezetésével – tehát szervezett módon, hivatalos hatóságok által – kerültek eltávolításra a mellékoltárok, a főoltár helybenhagyásával.⁸²

2.3. Az antwerpeni Mi Asszonyunk-székesegyház és a Beeldenstorm

Az 1566. augusztus és szeptember között a németalföldi tartományokban lezajlott *Beeldenstorm* mozgalom első momentuma a mai Franciaország területén található Steenvoorde-i Szent Lőrinc-kolostor (*Sint-Laurensklooster*) képeinek megsemmisítése volt, Sebastian Matte református lelkész augusztus 10-ei prédikációját követően. A pusztítási hullám hamarosan más településekre is áterjedt. A 10 nappal későbbi antwerpeni képrombolás katalizátorként hatott a folyamatra, s augusztus végére már az északi, holland városokat (például Amszterdam, Delft, Leiden) is elérte a képvihar. Az erőszak nem csupán a szobrokat és festményeket érintette, hanem a katolikus liturgia egyéb kellékeit (például oltárszekrények, miseruhák, könyvek, kéziratok) is.⁸³ A *Beeldenstorm* egyszerre 25 helyszínen zajlott, és több száz flandriai apátság, templom, kápolna vált áldozatává (a helyszíneket és az események kronológiáját lásd az 1. számú ábrán).⁸⁴ Németalföldet pár évvel később a képrombolásnak egy másik hulláma is elérte: 1572-től az 1580-as évekig számos további képet és oltárt távolítottak el a templombelsőkből és meszelték fehérre a falakat.⁸⁵

⁸¹ Marosi Ernő: A lutheri reformáció mint művészettörténeti probléma. *Credo*, 23(2017), 1-2. 5-17.; Sarkadi Nagy Emese: *Local Workshops – Foreign Connections. Late Medieval Altarpieces from Transylvania*. Ostfildern, Jan Thorbecke Verlag (Studia Jagellonica Lipsiensia 9.), 2011.

⁸² Csepregi Zoltán: Egyházi irodalom és reformáció a Szapolyai-uralkodók országrészében (1526-1570). In: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): *Egy elfeledett magyar királyi dinasztia: A Szapolyaiak*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020. 243-260.

⁸³ Spicer (2017) i. m. 1007-1022.

⁸⁴ Eredeti forrás: Deylon, S. – A. Lottin: *Les Casseurs de l'été 1566*. Paris, Hachette, 1981. Idézi magyar nyelven: Briggs – Burke (2012) i. m. 89-93.

⁸⁵ Wattel, Arvi: *Ont he Surface. Art and Idolatry in the Dutch Church Interior*. In: Mateer, John – Wattel, Arvi: *Invisible genres. Two essays on iconoclasm*. Bentley, John Curtin Gallery, 2017. 64-97.

1. ábra: Az 1566-os képromboló mozgalomban érintett németalföldi tartományok és jelentősebb városok.⁸⁶

A *Beeldenstorm* sajátossága, hogy a képrombolásra nem önálló, elszigetelt esetekben került sor, valamint, hogy a kapcsolódó destruktív cselekmények nem valamilyen központi utasításra történtek. Túlnyomóan a köznép spontán erőszakos akcióiról volt szó: egyes szerzők egyenesen „ikonoklaszta pszichózis”-ról beszélnek a németalföldi események kapcsán.⁸⁷ Más források ennél árnyaltabban fogalmaznak: Peter Limm szerint a déli tartományokban lezajlott képrombolási-fosztogatási folyamat egy szervezett, viszonylag kis csoporthoz volt köthető, míg az északi területeken nagyobb tömegek részvételével zajlottak – sőt a nemesség egyes tagjai akár burkolt, akár nyílt támogatást nyújtottak –, azonban ezen esetek egyikének résztvevői sem haladták meg a kétszáz főt.⁸⁸ Sok esetben a városi konzisztóriumok szervezésével és irányításával vagy a református prédikátorok felbujtására, egyes helyeken pedig a helyi protestáns nemesek kezdeményezésére történt a templomok képektől való megtisztítása.⁸⁹

⁸⁶ Briggs – Burke (2012) i. m. 91.

⁸⁷ Suykerbuyk (2020) i. m. 245.

⁸⁸ Limm, Peter: *The Dutch Revolt 1559-1648*. London & New York, Routledge, 2013. 24-27.

⁸⁹ Marnef, Guido: The dynamics of Reformed militancy in the Low Countries: the Wonderyear. In: Amos, Scott N. – Petegree, Andrew – van Nierop, Henk (szerk.): *The Education of a Christian Society*. Humanism and the Reformation in Britain and the Netherlands. London & New York, Routledge, 2017. 193-210.

A *Beeldenstorm* ilyen elementáris erővel való végrehajtásának legfőbb okai a kálvinizmus németalföldi területeken való elterjedése mellett a központi politika és a spanyol függés miatti frusztrációban, valamint gazdasági okokban (az 1565-ös gyenge termés miatti súlyos élelmiszerhiány) keresendők, amelyek ekkorra már tapinthatóvá tették a feszültséget. 1565-ben az egyik brüsszeli államminiszter így fogalmazott: „Ha a nép felkel ... az a vallási kérdést is érinteni fogja”.⁹⁰

A németalföldi tartományok a 15. század végétől a spanyol Habsburg-uralkodó fennhatósága alá kerültek, amely uralomnak sokáig haszonélvezői is voltak. A 16. század közepétől azonban II. Fülöp központosítási politikájának és a jelentős protestáns népességgel rendelkező tartományokban az eretnekséget szankcionáló –tetőpontján az inkvizíció 1565-ös visszaállítával –, a katolicizmus terjesztését célzó törvényeknek hatására azonban egyre erősebb szembenállás bontakozott ki a németalföldi tartományok és az uralkodó között. Bár a kálvinizmus viszonylag későn vetette meg a lábát a németalföldi területeken, a francia hugenották üldözésének következtében 1562 után sok protestáns lelt menedéket a dél-németalföldi területeken.⁹¹ A képrombolási hullám közvetlen előzménye, hogy a nemesi ellenzék nagyjából 300 tagja 1566. április 5-én egy petíciót („A Nemesség Kompromisszuma”) mutatott be Habsburg (Pármai) Margit főkormányzó részére, amely többek között rögzítette a tartományi kiváltságok és vallásszabadság kapcsán való követeléseiket (egyebek mellett az inkvizíció eltörlését).⁹² Így a németalföldi területek protestáns törekvései kéz a kézben jártak a Habsburg-hatalom központosítási törekvései elleni fellépéssel.⁹³

Bár a főkormányzó korlátozott engedményeket tett, a nyílt protestáns istentiszteletek továbbra is tilalom alá estek. Azonban a jelentős támogatást élvező kálvinisták ennek egyre kevésbé engedelmeskedtek. A petíció benyújtását követően számos, addig száműzetésben levő prédikátor tért vissza Németalföldre. Az 1566. júniusi antwerpeni szinódusukon pedig (ezek 1562 óta rendszeresen megtartásra kerültek) a reformátusok nyílt istentiszteletek szervezése mellett döntöttek.⁹⁴ A városfalakon kívül tartott, százakat, ezreket vonzó szabadtéri istentiszteleteik ellen

⁹⁰ Limm (2013) i. m. 20.

⁹¹ Limm (2013) i. m. 15-21.

⁹² [szerző nélkül]: A reformáció kronológiája, 1514-1648. *História*, 31(2009), 9-10. 11.

⁹³ A feszültség végül 1568-ra eszkalálódott fegyveres konfliktussá, amikor is a spanyol uralkodó Alba herceget nevezte ki a terület főkormányzójának, aki véres kézzel számolt le az ellenállókkal. Ezzel kitört a németalföldi szabadságharc (nyolcvanéves háború). 1576-ban a protestáns és a katolikus németalföldi tartományok kiegyeztek egymással Gentben, döntöttek a vallásszabadságról és a spanyolok elleni közös harcról. 1609-ben az Utrechti Unióba tömörült északi tartományok (Hollandia) elnyerték függetlenségüket, míg a déliek (a mai Belgium területe) továbbra is spanyol fennhatóság alatt maradtak. Az ekkor megkötött fegyverszünet húsz évre szólt, de még annak letelte előtt, az 1620-as évektől újra lángra kaptak az ellenségeskedések, végül az 1648-as münsteri béke zárta le a háborút. Forrás: Katona András: Kora újkor (1492-1789). In: Salamon Konrád (szerk.): *Világtörténet*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2016. E-kiadás, elérhető: https://mersz.hu/hivatkozas/vitort_chap06 (Letöltve: 2022.10.30.)

⁹⁴ Guido (2017) i. m. 193-210.

a hatóságok képtelenek voltak fellépni.⁹⁵ A kálvinista prédikátorok pedig a gazdaságilag és politikailag egyébként is feszült helyzetben képesek voltak feltüzelni a népharagot a templomterekben található „bálványok” felszámolása érdekében. Ennek tükrében, ahogy arra Guido Marnef felhívja a figyelmet, ezen akciók a városfalakon kívülre szorított hívők részéről a városon belüli vallásgyakorlás biztosítására irányuló követelések egy formájaként értelmezhetők. Augusztus 23-án a főkormányzó újabb engedményeket tett és a nemesek két csoportja egy egyezséget írt alá a további képrombolás megakadályozása érdekében. A főkormányzó a helyi főurakat bízta meg az egyezés végrehajtásával, amely így több területen félhivatalos státuszt biztosítottak a református egyház vallásgyakorlása számára (például a városfalakon belüli vallásgyakorlás lehetősége), így a képrombolással fémjelzett mozgalom időleges sikereket tudott elérni.⁹⁶

Antwerpen a 16. századra jelentős kereskedelmi-kulturális centrummá nőtte ki magát, valamint a nyomtatás terén is fontos központtá vált, különösen a népnyelvű Bibliák nyomtatásában, ezáltal a városban sokáig könnyen hozzáférhetőek voltak az új eszmék. A protestantizmushoz köthető írások nyomtatását azonban az uralkodó drasztikus eszközökkel számolta fel 1545-re.⁹⁷

Antwerpen egyházilag a Cambrai Püspökség alá tartozott (1559-ig, ekkor önálló püspökségi központ lett), de rendkívül erős és széles jogosultságokkal rendelkező káptalannal rendelkezett. A szervezet által tanúsított dekadencia, nepotizmus és gazdasági privilégiumai miatt egyre ellenszenvesebbé vált sokak szemében az intézmény. A városban titkos protestáns csoportok szerveződtek. Különösen a kálvinisták nyertek nagy teret a lakosság körében, s voltak képesek szervezetten működni, mely tény felett az uralkodóval szemben a városi előljárók sokáig szemet hunytak.⁹⁸

Az antwerpeni Mi Asszonyunk-székesegyház (*Onze-Lieve-Vrouwekathedraal*) a németalföldi területek legnagyobb gótikus székesegyháza, a város 1559-es püspökségi központtá válásáig a templom városi plébániatemplomként funkcionált. Ez az épület vált a várost elérő képrombolási hullám első áldozatává. A 10. századi alapokon nyugvó templom gótikus formáját a 16. század elejére nyerte el, azonban 1553-ban egy tűzvész jelentős károkat okozott benne. A frissen helyreállított és 1559-ben székesegyházi rangra emelt templomot azonban néhány évvel később elérték a képvihar pusztításai és fosztogatásai, amelyek jelentősen megkárosították a

⁹⁵ Limm (2013) i. m. 24-27.

⁹⁶ Guido (2017) i. m. 193-210.

⁹⁷ Serrentino, Angelo: The Reformation in Antwerp: Its Rise and Impact. *Saeculum Undergraduate Academic Journal*, 13(2018) 1. 8-16.

⁹⁸ Uo., 8-16.

templombelsőt.⁹⁹

Augusztus 20-án nagyjából 200 ember (más források szerint legfeljebb száz¹⁰⁰) megrohamozta a székesegyházat, és a korabeli ábrázolások szerint fejszékkel, baltákkal és egyéb eszközökkel zúzta össze a templombelső szobordíszzeit (lásd 2., 3. számú ábrák). Abraham Ortelius, humanista térképész, földrajtudós az esemény kapcsán így fogalmazott: „a következő napon úgy tűnt, hogy az összes templomban száz éve az ördög volt a házvezető.”¹⁰¹ A szervezők a helyi református közösség tisztségviselőinek soraiból kerültek ki, akik felbérelt emberekkel végeztették el a képrombolást.¹⁰² Az antwerpeni eseményekről értékes beszámolót nyújtanak Sir Richard Clough üzleti partnerének, Sir Thomas Greshamnek címzett levelei, akik a Brit Királyság megbízásából kereskedelmi ügynökként tevékenykedtek a németalföldi városban. Az események a Mi Asszonyunk-székesegyházban kezdődtek este 6 órakor, és hajnali 3 órára véget is értek, nagyjából 25-30 helyszínt érintettek. Az események kapcsán Clough is meglepő szervezettségről számol be: „minden templomot, kápolnát és vallási épületet teljesen megrongálták, semmi nem maradt bennük épségben, mindent összetörtek és elpusztítottak, mindez olyan rendben és olyan kevés emberrel zajlott le, hogy az csodálni való.” A Mi Asszonyunk-székesegyház kapcsán azt írja, hogy mikor a misét megkezdték volna, egy egyre növekvő csoport Clément Marot zsoltárjait kezdte énekelni, majd feloszlatták a kórust, ezt követően pedig a(z énekes)könyvek közül rongáltak meg többet.¹⁰³ E prelúd hasonlóképpen zajlott más helyszíneken is,¹⁰⁴ mintegy szimbolizálva, hogy a katolikus liturgia egyes elemeit – így a (latin nyelvű) liturgikus zenét is – elítélték. Már a rombolást megelőző napokban sejteni lehetett a képrombolási akciók Antwerpenre való áttérjedését. Mária mennybemenetelének ünnepére nagy tömegek gyűltek össze a városban, de a Mária-szobrot a korábbi gyakorlattal ellentétben nem állították fel a templom közepén, hanem a kórusban rejtették el. Azonban a szobor így sem menekült meg, a képrombolók első lépésben azt rohanták le, s sebeztek meg kardokkal, törökkel, illetve lefejezték. Az orgonát, a főoltárral szemben felállított életnagyságú feszületet, valamint a templomtér szobordíszzeit mind összezúzták egymásnak gyertyát tartva.¹⁰⁵

„[A templom] úgy nézett ki, mint a pokol, ahol több mint 10 000 fáklya égett, és olyan zaj volt, mintha az

⁹⁹ Läseke, Sarah: Medieval Origins of the Cathedral of Our Lady in Antwerp, Belgium. Medievalists.net, [dátum nélkül.] <https://www.medievalists.net/2011/01/medieval-origins-of-the-cathedral-of-our-lady-in-antwerp-belgium/> (Letöltve: 2022.10.14.)

¹⁰⁰ Vég (1915) i. m. 66.

¹⁰¹ Saját ford. („the next day it appeared that in all the churches the devil had kept house for a hundred years.”). Forrás: Serrentino (2018) i. m. 14.

¹⁰² Guido (2017) i. m. 193-210.

¹⁰³ Saját ford. Eredetét lásd: Eye-witness Account of Image-breaking at Antwerp, 21-23 August 1566. In: *Relations politiques des Pays-Bas et de L'Angleterre sous le règne de Philippe II*, IV ed. J.M.B.C. Kervyn de Lettenhove, (1885) 337-339.; 341-344. Elérhető: <https://dutchrevolt.leiden.edu/english/sources/Pages/15660721.aspx> (Letöltve: 2022.10.30.)

¹⁰⁴ Suykerbuyk (2020) i. m. 183-194.

¹⁰⁵ Vég (1915) i. m. 64-67.

ég és a föld összeért volna, a lehulló képekkel és a drága műalkotások szétverésével, olyannyira, hogy a rombolás annyira nagy volt, hogy az ember nem tudott keresztülmenni a templomon. Tíz papírlapra sem írhatom le azt a furcsa látványt, amit ott láttam, orgonák és minden elpusztítva”.¹⁰⁶

Antwerpen többi temploma és zárdája is hasonló sorsra jutott a három napig tartó zavargásokban. A Mi Asszonyunk-székesegyházban a kárt akkor 400 000 forintra becsülték.¹⁰⁷

Antwerpen esetében végül szeptember 2-án született megállapodás Orániai Vilmos és a protestánsok között, amely a kálvinisták és a lutheránusok számára a városfalakon belüli templomépítés jogát is biztosította.¹⁰⁸

2. ábra: Beeldenstorm az antwerpeni Onze-Lieve-Vrouwekathedraal-ban, 1566. rézkarc, Rijksmuseum¹⁰⁹

3. ábra: Frans Hogenberg: Ikonoklasmus és fosztogatás, 1566. augusztus 20. rézkarc, British Museum¹¹⁰

¹⁰⁶ Saját ford. Eredetét lásd: Eye-witness Account of Image-breaking at Antwerp i. m. 337-339.

¹⁰⁷ Végh (1915) i. m. 64-67.

¹⁰⁸ Guido (2017) i. m. 193-210.

¹⁰⁹ Beeldenstorm in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen, 1566., Rijksmuseum. https://www.europeana.eu/nl/item/90402/RP_P_OB_78_932 (Letöltve: 2022.10.15.)

¹¹⁰ Hogenberg, Frans: Iconoclasm and Plunder. The British Museum. https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1989-0930-167 (Letöltve: 2022.10.15.)

Az erőszakos ikonoklazmus kapcsán a kálvinizmus követői is megosztottak voltak.¹¹¹ A pusztítások sokakban ellenérzéseket váltottak ki, ezért intézkedések történtek az értékes tárgyak védelmére. Így például Gentben Jan van Eyck *A bárány imádása* oltárképét a templomtoronyban rejtették el, mind 1566-ban, mind 1578-ban.¹¹² Egyes városok – mint például Brüsszel és Leuven – pedig teljes egészében átvészelték a képrombolási hullámot. Giovanni Battista Guicciardini brüsszeli kereskedő szerint ez három tényezőnek volt köszönhető: a városkapuk bezárása, nappali és éjjeli őrzőjárat szervezése a városokban, valamint fegyveres őrök biztosítása a helyi templomok védelmében (vagy ideiglenes bezárásuk). Brüsszelben például az antwerpeni események hírére a városi hatóságok a templomtornyokba őröket állítottak, a templomgondnokoknak pedig javasolták, hogy személyesen álljanak őrt templomaikban.¹¹³

Bár a *Beeldenstorm* eseményei hosszú időre feledésbe merültek, a résztvevők amnesztiát kaptak, a katolikusok emlékezetében és műalkotásaiban továbbéltek az események, s egy új szimbólumképzés tárgyává is váltak egyes esetekben. Az antwerpeni székesegyházba Szent Willibrord szobrát, amely túlélte a képrombolók erőszakos akcióját, az 1609-es békekötéskor helyezték vissza, csodákkal hozták összefüggésbe.¹¹⁴

1581-ben egy újabb képrombolási akció érintette a templomot. A katolicizmus visszaállítását követően az épületet rendbe hozták barokk stílusban, Peter Paul Rubens oltárképeivel. Az erőszakos atrocitások azonban ezzel még nem értek véget: a francia forradalom által elindított forradalmi hullám során újabb károk érték az épületet a 18. század végén, amelyet követően egy neogótikus helyreállításra került sor.¹¹⁵

3. A FRANCIA FORRADALOM KÉPROMBOLÁSA

3.1. Királyi és egyházi jelképek elleni támadások

A hosszú 19. század kezdetét jelző, a felvilágosodás eszméiből szárba szökkenő francia forradalom a reformációval ellentétben elsősorban gazdasági-politikai-társadalmi gyökerekkel rendelkezik. Vallási dimenzió csak annyiban figyelhető meg, hogy a nemesség mellett a papság – mint az első két rend – kiváltságain nyugvó feudális társadalmi rend és az abszolút hatalmon alapuló királyi hatalom megdöntését célozta meg, amelynek része volt az egyházi és monarchikus javak állam általi kisajátítása. A népességnövekedés és az ezzel járó növekvő munkanélküliség, a polgárság erősödése, a felvilágosodás szellemi hatásai, a gazdasági visszaesés és az amerikai

¹¹¹ Guido (2017) i. m. 193-210.

¹¹² Spicer (2017) i. m. 1007–1022.

¹¹³ Suykerbuyk (2020) i. m. 248.

¹¹⁴ Pollmann, Judith: Iconoclasts Anonymous: Why did it take Historians so long to identify the Image-breakers of 1566? *BMGN - Low Countries Historical Review*, 131(2016), 1. 155-176.

¹¹⁵ Läseke [dátum nélk.] i. m.

függetlenségi háború támogatásának szerepe az állam csőd szélére kerülésében egyrészt felerősítette a különböző társadalmi követeléseket, másrészt a politikumra is egyre nagyobb nyomást jelentett.¹¹⁶

A régi rend felszámolására irányuló törekvések első kicsúcsosodásaként 1789 augusztusában elfogadásra került az *Emberi és polgári jogok nyilatkozata*, amely meghatározta az addigra Alkotmányozó Nemzetgyűléssé alakult törvényhozás elveit és céljait. 1791-ben az államformát alkotmányos királysággként rögzítő alkotmány került elfogadásra. A következő időszakban azonban a monarchikus berendezkedést támogató csoportok fokozatosan háttérbe szorultak, s egyre nagyobb teret nyertek a radikálisabb eszméket valló girondiak és jakobinusok. 1792 augusztusában sor került a királyság megdöntésére. Az ezt követő időszak minden korábbinál nagyobb zűrzavart és erőszakot hozott magával. Az 1792-től felálló Konvent által bevezetett terror három éve a szélsőségesek diktatórikus uralmát hozta el.¹¹⁷

1789. július 14-én a Bastille elfoglalásával kezdetét vevő politikai mozgalom egyház- és királyellenességének is része volt a monarchikus jelképek (uralkodói rezidenciák és képmások), valamint a katolikus templomok megrongálása, megszenteltségtelenítése, megsemmisítése a királyi hatalom és az *ancien régime* által képviselt társadalmi rend delegitimizálása és felszámolása céljával, annak kísérőelemeként.¹¹⁸ E támadások okait talán jobban megérthetjük a felvilágosodás alapműveként tekintett nagy francia enciklopédia festményekre vonatkozó szócikkének eme állítása alapján, amely jól tükrözi a művészi igényű vizuális ábrázolások nevelő, társadalomformáló célját.

„[...] A népek mindenkori kormányzói mindig is használták a festményeket és szobrokat, hogy akár a vallás, akár a politika kapcsán kiváltani kívánt érzéseket minél inkább felkeltsék az emberekben. [...] Emlékezzünk csak a zsidók kőtábláinak emberalakok festésére és faragására vonatkozó tiltására: ezek túlságosan nagy benyomást tettek egy olyan népre, amely jelleménél fogva hajlamos arra, hogy szenvedélyesen rajongjon minden olyan tárgyért, amely képes hatni az érzékeire.”¹¹⁹

A másik érv (hasonlóan a reformáció kapcsán említettekhez) ennél anyagiasabb: az egyház és a monarchia intézményének művészeti, építészeti alkotásokban is megnyilvánuló fényűzése éles kontrasztban állt a széles néprétegek nyomorával.¹²⁰

Kezdetben a múlt értékes emlékeinek megőrzésére irányuló törekvéseket is megfigyelhetünk, amit természetes módon számos kritika ért. Ennek legfontosabb elemeként 1790-ben a Nemzetgyűlés a *Műemléki Bizottság* (majd az Átmeneti Művészeti Bizottság) felállításáról

¹¹⁶ Hahner Péter: A francia forradalom 1789-1799. *Rubicon*, 28(2017), 10. 10-23.

¹¹⁷ Uo.

¹¹⁸ Gamboni (2007) i. m. 25-50.

¹¹⁹ Peinture. Édition Numérique Collaborative et Critique de l'Encyclopédie (1751-1772). Volume XII. 267a. <http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedia/article/v12-490-0/> (Letöltve: 2022.09.19.)

¹²⁰ Idzerda (1954) i. m. 13-26.

döntött, amelynek feladata a különös művészi értékkel bíró tárgyak megőrzése volt. 1792-ben a párizsi forradalmi közművelődés megalakulása azonban az *ancien régime*, a feudalizmus és a katolikus egyház jelképeinek szisztematikus és legalizált pusztítását hozta el, ami a következő három év során teljesedett ki igazán. 1792. augusztus közepén a törvényhozás a szabadság és egyenlőség eszméjével ellentétben, a „despotizmus” tiszteletére állított szobrok, feliratok, reliefek eltávolítását rendelte el Párizsban – bár a Műemléki Bizottságnak továbbra is feladatát képezte a művészeti értékes elemek megőrzésének biztosítása.¹²¹

A deszakralizáció nemcsak a materiális szimbólumok terén, hanem az idő és tér viszonyítási pontjainak kapcsán is végbement: az 1793 októberében visszamenőleges hatállyal bevezetett, egyebekben rövid életű francia forradalmi naptár új névvel illette a napokat és heteket, valamint az utcák, terek, templomok is új nevet kaptak (például Saint-Denis települést *Franciade* névre keresztelték át). De ugyanígy jártak el az *ancien régime*-re utaló megnevezésekkel, s iktatták ki a kastély, palota („*chateau*”, „*palais*”, „*hôtel*”) megnevezéseket is.¹²² Az egyház minden nyomát igyekeztek felszámolni a forradalmárok: a Sorbonne hittudományi karát bezárták, a szerzetesrendeket feloszlatták, a törvényhozás által az egyház számára megalkotott alkotmányra esküt nem tett papokat deportálták, a templomokat bezáratták, sokat közülük elárvereztek, a temetők pedig állami tulajdonba kerültek. A forradalmi hevület laicizáló törekvéseit a Panthéon (eredetileg Szent Genovéva-templom) története is jól mutatja. A XV. Lajos által építtetett, Párizs védőszentjének tiszteletére szentelt templom világi funkcióval való felruházásáról, a „Nemzet Templomává” való alakításáról 1791-ben döntöttek, egyúttal szimbolizálva a forradalmi vezetők köré épülő kultikus tiszteletet¹²³ – ezzel együtt az épület belső díszének is egy részét eltávolították.¹²⁴ Ekkor került az épület homlokzatára a ma is látható felirat, (bár a következő évszázad bizonyos időszakaiban visszanyerte egyházi funkcióját): „A nagy embereknek, a hálás haza.”¹²⁵

Ezekben az években tehát kéz a kézben járt a bukott rendszer vizuális szimbólumainak felszámolása és az intézményesített örökségvédelem csíráinak kialakulása. Az állami múzeumok létrehozását is éppen ennél a momentumnál találjuk. A Louvre épületét 1793 augusztusában – a

¹²¹ Uo.

¹²² Réau (1994) i. m.

¹²³ Török József: A francia forradalom és a katolikus egyház üldözése. Misék, eskük és a legfőbb lény kultusza. *Élet és Tudomány*, 64(2014), 51-52. 1610-1612.

¹²⁴ Itt helyezték el Mirabeau, Marat, Rousseau, Voltaire hamvait a forradalom idején. Később Napóleon idején újra elnyerte egyházi funkcióját, majd az 1830-as forradalom során újra nemzeti funkciót nyert. 1848-ban „Emberiség temploma” néven keresztelték el, majd rövid időre újra egyházi intézményként működött. 1885-ben nyerte el mai napig tartó funkcióját, ekkor helyezték itt végső nyugalomra Victor Hugót. Forrás: [szerző nélkül]: Panthéon. Fondation Napoléon. [dátum nélkül.] <https://www.napoleon.org/en/magazine/places/pantheon/> (Letöltve: 2022.10.30.)

¹²⁵ „Aux grands hommes, la patrie est reconnaissante.”

királyság megdöntésének első évfordulója alkalmából – nyitották meg múzeumként¹²⁶ a nyilvánosság előtt. E közintézményekben az elhelyezett tárgyak kontextusukból kiragadva, így szimbolikus jelentéstartalmukat is némileg elveszítve mégis védelmet találtak (lényegében az ikonoklazmus rombolásmentes formájaként), ezzel pedig a múzeum a forradalmi propaganda integráns részévé vált.¹²⁷

A képrombolás erőszakos formáinak áldozatául esett például a párizsi Notre-Dame-székesegyház nyugati homlokzatát díszítő 28 elemből álló gótikus szoborsor, a Júda királyait felsorakoztató királygaléria – a szobrokat a francia királyság uralkodóiként¹²⁸ azonosították a forradalmárok, így azokat szimbolikusán lefejezték.¹²⁹ A Sainte-Chapelle koronával díszített toronysisakját (*flèche*) és minden királyi jelvényt, a 12 apostolszobor 6 darabját, valamint a gótikus stílusban épült kegyhelyet 13. században alapító IX. Lajos által itt elhelyezett ereklyék többségét szintén eltávolították a forradalmárok, az ereklyetartókat pedig beolvasztották.¹³⁰

A monarchikus jelképek mellett az egyházi örökségben tett károk szintén értelmezhetők az *ancien régime* felszámolását célzó törekvések részeként, egyrészt annak egyházzal való kapcsolata, másrészt az egyházi földbirtoklás ellenzéseként. Ennek fényében egyes szerzők az ikonoklazmus jelenségében a modern állam kialakítására irányuló törekvések megtestesülését látják.¹³¹ Dario Gamboni megállapítása szerint „az ikonoklazmus a forradalmi folyamat minden szakaszában jelen volt – hogy azt elősegítse, meggyőződést vagy félelmet keltsen, és hogy a változást visszafordíthatatlannak láttassa és azzá tegye”.¹³² Ez előrevetíti a későbbiekben vizsgált kortárs példák mögött meghúzódó motivációkat is.

Ahogy a reformáció kapcsán említettem, az „ikonoklazmusnak” nem a fizikai rombolás volt az egyetlen formája, amely még inkább felhívja a figyelmet a jelenség tartalmának pusztá

¹²⁶ A Louvre „múzeum” alakításának ötlete a felvilágosodás eszméitől megihletve már jóval a francia forradalom időszaka előtt felmerült. Az egykori királyi rezidenciaként szolgáló Louvre épülete minden szempontból ideálisnak tűnt, 1692-től már egyébként is művészeti „fellegvárként” működött, a Festészeti és Szobrászati Akadémiának adott otthont. Azonban az épület állapotára való tekintettel 1750-ben a Luxembourg-palotára esett a választás a látogatható királyi gyűjtemény kialakításához. 1779-ben azonban újra napirendre került a Louvre nyilvános kiállítótérre való alakítása, XVI. Lajos d’Angiviller grófot bízta meg egy európai viszonylatban is egyedülálló „múzeum” létrehozásával a Louvre Nagy Galériájában, azonban a forradalom eseményei egy rövid időre elsöpörték a terveket. Forrás: McClellan, Andrew L.: The Musée du Louvre as Revolutionary Metaphor during the Terror. *The Art Bulletin*, 80(1988), 2. 300-313.

¹²⁷ Idzerda (1954) i. m. 13-26.

¹²⁸ Valójában csupán a reimsi székesegyház homlokzatát díszítik a Francia Királyság uralkodóinak szobrai, tekintettel annak koronázótemplom funkciójára. Ennek ellenére a forradalom viszonylag kevés kárt tett az épületben. Forrás: Réau (1994) i. m. 406., 297.

¹²⁹ A szobrok a 19. századi Viollet le Duc-féle újjáépítés során rekonstruált formában újra felkerültek a templom homlokzatára. A sokáig elveszettnek hitt eredeti szoborfejek közül 21 darab 1977-ben került elő, ma a Cluny Múzeumban található. Forrás: Giscard d’Estaing, François: Les rois retrouvés de Notre-Dame de Paris. *La Nouvelle Revue Des Deux Mondes*, juin 1978, 619-624.

¹³⁰ Weiss, Daniel H.: Architectural Symbolism and the Decoration of the Ste.-Chapelle. *The Art Bulletin*, 77(1995), 2. 308-320.

¹³¹ Noyes (2016) i. m. 97-113.

¹³² Gamboni (2007) i. m. 26.

vandalizmustól eltérő voltára, szimbolikus, ideológiai töltetére. Akár a protestáns mozgalmak, akár a francia forradalom kapcsán megjelentek a műalkotások szimbolikus megsebzésének, kigúnyolásának különböző módjai, például ellenrituálék keretében, szakrális erejük gyengítése, profanizálásuk érdekében;¹³³ vagy szobrok megcsonkítása, illetve azokon különböző kivégzési módok (lefejezés, elégetés vagy vízbe dobás) kivitelezése a büntetésvégrehajtás szimbolikájaként.¹³⁴

3.2. A Saint-Denis-székesegyház királysírházai

A 13. század közepétől hivatalosan is a francia királyok temetkezési helyüül¹³⁵ szolgáló Saint-Denis-székesegyházban található sírok (illetve a Műemléki Bizottság a főváros környéki régióból is ide gyűjtötte a korábbi uralkodók temetkezési emlékműveit a megőrzés reményében¹³⁶) is részben áldozataul estek a forradalmi hevületnek. A köztársaság kikiáltását követően egyre több hang szólalt fel a királyi hatalom e még megmaradt mementóinak felszámolása érdekében. Még a korábbiakban említett Henri Grégoire is támogatólag fogalmazott a későbbiekben az események kapcsán: „a nemzeti buzogány méltán ütötte a zsarnokokat még a sírjukban is.”¹³⁷

Bertrand Barère, a Közjóléti Bizottság (*Comité de salut public*) egyik vezetőjének szorgalmazása folytán a törvényhozás 1793. augusztus 1-jén hozott rendeletet „a Saint-Denisben található fényűző mauzóleumok”, valamint más helyszíneken található királyi síremlékek lerombolásáról, amelyek „visszaidézik a királyok félelmetes emlékét” az 1792-es, az uralkodóház trónfosztásával járó Tuileriák ostromának augusztus 10-ei évfordulója alkalmából. 1793. augusztus 6-án indult meg a síremlékek eltávolítása, melynek eredményeképpen mindössze három nap alatt 51 elemet emeltek ki, s károsítottak vagy semmisítettek meg (ennek egy korabeli ábrázolását lásd: 4. számú ábra).¹³⁸ Itt tehát nem a dühödt tömeg spontán akciójáról volt szó, a „képrombolás” központilag szervezett módon történt: a törvényhozás által megbízott munkások végezték a síremlékek módszeres eltávolítását és bizonyos darabok megsemmisítését.¹³⁹

¹³³ Például a templomokból eltulajdonított tárgyakat miseruhába öltözött *sans-culotte*-ok a Nemzetgyűlés üléstermébe kísérték, egyházi énekek éneklésével kísérve, vallási rituálék kigúnyolása érdekében. Forrás: Papp Júlia: „Mit nem tör le idő, emberi kéz letöri” (I. rész). Adatok az európai képrombolások történetéhez. 2000 *Irodalmi és Társadalmi havi lap*, (2002) 1. <http://ketezer.hu/2002/11/mit-nem-tor-le-ido-emberi-kez-letori-i-resz/> (Letöltve: 2022.09.19.)

¹³⁴ Uo.

¹³⁵ Valójában Dagobert király óta több uralkodó földi maradványai itt kerültek elhelyezésre, de rajtuk kívül apátok, királynék sírjául is szolgált, minden rendszerezést és díszes emlékművet nélkülözve. IX. Lajos idejében azonban jelentős átrendezésre került sor, amely a korban példa nélküli programszerű sírrendezés a leszármazási rendet, így a királyi hatalom folytonosságát s ezáltal legitimációját is jól tükrözte. Forrás: Sommers Wright, Georgia: A Royal Tomb Program in the Reign of St. Louis. *The Art Bulletin*, 56(1974) 2. 224-243.

¹³⁶ Idzerda (1954) i. m. 13-26.

¹³⁷ Réau (1994) i. m. 289.

¹³⁸ Heylli (1872) i. m. 85-125.

¹³⁹ Basilique cathédrale de Saint-Denis. Histoire du monument. [dátum nélk.] <https://www.saint-denis-basilique.fr/Explorer/Histoire-du-monument> (Letöltve: 2022.10.15.)

4. ábra: Robert Hubert: *La violation des caveaux des rois dans la basilique de Saint-Denis, en octobre 1793.* (A királyok kriptájának megrongálása a Saint-Denis-székesegyházban, 1793 októberében) (1793 körül, olajfestmény)¹⁴⁰

Bár a márvány síremlékek egy jelentős részét – körülbelül 80 százalékát – a Műemléki Bizottság képviselőinek sikerült megmentenie, a fém síremlékek két, a royaumont-i apátságból származó rézből készült síremlék, valamint a Valois-sírt díszítő bronz alakok kivételével azonban megsemmisültek. Hiszen a rombolás gyakorlati okokat is szolgált: a fém szobrok begyűjtését és beolvasztását (ágyúk és puskagolyók készítéséhez) a központi hatalom a napokban rendelte el – az ekkor már Ausztriával és Poroszországgal hadban álló országnak égető szüksége volt a munícióra. Az egyik legértékesebb márványsír, amely mégiscsak megsemmisült, VIII. Károly 15. század végi, Guido Mazzoni által alkotott síremléke volt (5. számú ábra).¹⁴¹ A reneszánsz sírok közül azonban XII. Lajos, I. Ferenc és II. Henrik sírja megmenekült,¹⁴² a rajtuk esett sérüléseket más síremlékekből pótolták. Azonban a megmentett síremlékek közül is bizonyos esetekben a rajtuk található attribútumokat módosítani kellett, így például VI. Károly kezébe kártyalapokra cserélték a jogart.¹⁴³

¹⁴⁰ La Violation des caveaux des rois dans la basilique de Saint-Denis, en octobre 1793. Les Musées de la Ville de Paris. <https://www.parismuseescollections.paris.fr/fr/musee-carnavalet/oeuvres/la-violation-des-caveaux-des-rois-dans-la-basilique-de-saint-denis-en#infos-principales> (Letöltve: 2022.10.15.)

¹⁴¹ Réau (1994) i. m. 286-291.

¹⁴² A síremlékek eredeti elhelyezésének, az exhumálás folyamatának, valamint a későbbi helyreállításnak részletes leírását lásd Heylli (1872) i. m.

¹⁴³ Réau (1994) i. m. 289.

5. ábra: VIII. Károly Saint-Denis-i sírján való ábrázolása.¹⁴⁴

A síremlékek eltávolítását októberben az exhumálás követte, amely felelőseit (például Dom Germain Poirier) szintén a központi hatalom jelölte ki. A Bourbon, valamint a Valois család földi maradványait a templomtól északra található temetőben két nagy verembe helyezték. A templom kincseit november 12-re virradó éjjel Franciade (Saint-Denis) városi tanácsa hat szekéren szállította be Párizsba.¹⁴⁵ François-René de Chateaubriand, a kor kiemelkedő írója egy művében így ír a bazilika forradalmi eseményeket követő állapotáról:

„a Halál épülete körül fölemelkedett az Isten haragjának szél-vésze, a népek hullámai elboríták, és az emberek ma meglepetve kérdik: „Hogyan tűnt el Ammon temploma a puszták homokja alatt?” (...) Nincsenek többé e temetők! Kis gyermekek játszottak a hatalmas uralkodók csontjaival: Saint Denis elhagyatott; vándormadár vette lakásul; fű nő feldúlt oltárain, s a gyászénekek helyett, melyek boltívei alatt viszhangoznak, nem hallani többé csak az eső-cseppeket, melyek a fedetlen tetőn át behullanak, néhány kődarab esését, melyek a dűledező falakról leválnak, vagy az óra kongását, mely végig zúg az üres sírokban és az elpusztított földalatti folyosókban.”¹⁴⁶

Az évtizedes elhagyatottság után Napóleon uralkodása alatt indult meg a bazilika helyreállítása. Majd a második restauráció idején 1817-ben XVIII. Lajos elrendelte az uralkodó földi maradványainak felkutatását, s azokat a bazilika kriptájában egy osszáriumban helyezték el. Emellett 1815-ben XVI. Lajos és Marie Antoinette maradványait is áthelyeztette a bazilikába,¹⁴⁷ térdre ereszkedve imádkozó szoborppárral (az egyetlen ilyen uralkodói szobrok a templomban)

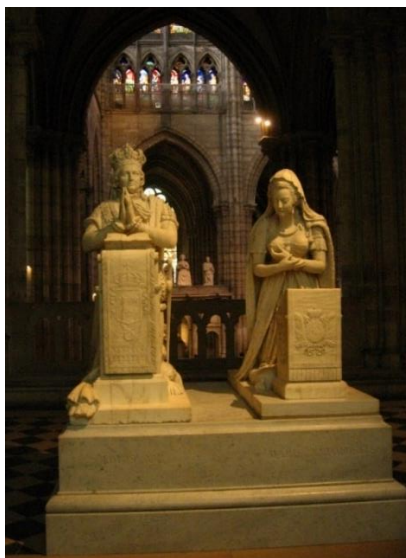
¹⁴⁴ Portrait de Charles VIII sur son tombeau à Saint-Denis: [estampe]. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8400209g.item> (Letöltve: 2022.10.01.)

¹⁴⁵ Historia.fr: La violation des tombeaux royaux par le docteur Léon Cerf. 11 mars 2019. <https://www.historia.fr/historia-vintage/la-violation-des-tombeaux-royaux-par-le-docteur-l%C3%A9on-cerf> (Letöltve: 2022.10.01.)

¹⁴⁶ Chateaubriand, M. Le Vicomte de: *A kereszténység szelleme*. Második kötet. (ford.: Gubicza István), Budapest, Hunyadi Mátyás Intézet, 1881. 172-174.

¹⁴⁷ Uo.

ellátott márvány síremlékkal (lásd 6. számú ábra).¹⁴⁸

6. ábra: XVI. Lajos és Marie Antoinette síremléke (saját fotó)

A középkor végére bevett gyakorlatnak megfelelően a királyi család földi maradványai – a szívük és esetenként belső szerveik – két vagy három különböző helyszínen nyertek elhelyezést. Míg a testük a Saint-Denis-székesegyházban tért végső nyugalomra, addig minden uralkodói szív a XIII. Lajos felesége, Ausztriai Anna által 1621-ben alapított Val-de-Grâce-templomban kerül elhelyezésre a templom felépülését követően. A forradalmi tömeg díszes fémburkukból kivágva a *Place de Grève*-n (ma: *Place de l'Hôtel-de-Ville*) elégette az uralkodók eme földi maradványait.¹⁴⁹

Végül, de nem utolsósorban bővebben említést kell tenni Alexandre Lenoir tevékenységéről, valamint az általa alapított és vezetett Francia Műemlékek Múzeumáról (*Musée des Monuments français*) is, amely 1795-1815 közötti működése alatt a *Petits-Augustins* palotában – amelynek e célú használatára a párizsi városi tanács 1791 júniusában adott számára engedélyt¹⁵⁰ – szobroknak és egyéb faragott alkotásoknak adott otthont.¹⁵¹ A restauráció azonban véget vetett a múzeum működésének, s egyben felmerült az igény a síremlékek eredeti helyükre való visszaszállítására. XVIII. Lajos egy 1816. decemberi rendeletében döntött a múzeum bezárásáról, valamint az épületben egy szépművészeti oktatási intézmény létrehozásáról. A forradalom évei alatt számos, korábban más síremléknek otthont adó templom, családi kápolna elpusztult vagy elhagyatottá

¹⁴⁸ A Marie Antoinette-ről készült imádkozó szobrot Pierre Petitot 1819-re, XVIII. Lajosét pedig Edme Gaulle 1831-re készítette el. Az 1830-as forradalom hatására a két szobor egy, a templom közelében található raktárba került, majd a következő évtizedek során többször változtatták helyüket a templomon belül, mígnem 1975-ben jelenlegi helyükre, a Szent Lajos-kápolnába kerültek. Forrás: Marie Antoinette à la Basilique de Saint-Denis. <https://www.saint-denis-basilique.fr/Explorer/Marie-Antoinette-a-la-basilique-de-Saint-Denis> (Letöltve: 2022.10.02.)

¹⁴⁹ Réau (1994) i. m. 290-291.

¹⁵⁰ Heylli (1872) i. m. 128-129.

¹⁵¹ Le musée des Monuments français d'Alexandre Lenoir, histoire et collection. <https://agorha.inha.fr/ark:/54721/45> (Letöltve: 2022.09.19.)

vált, így a más helyszínekről elhurcolt sírok közül is sok a Saint-Denisben nyert új elhelyezést. Összesen 167 emlékmű került a bazilikába, amelyből eredetileg mindössze 52 volt itt található.¹⁵² Így került 1816-ban a templomba például X. Lajos király második feleségének, Anjou (Magyarországi) Klemenciának a 14. század első feléből származó síremléke, amely eredetileg a párizsi Szent Jakab domonkosrendi kolostorban volt elhelyezve (ez utóbbi volt egyébként a jakobinusok gyűléseinek a helyszíne a forradalom idején).¹⁵³

4. A KOMMUNISTA FORRADALMI IKONOKLAZMUS ÉS A KOMMUNISTA REZSIM FELSZÁMOLÁSÁT CÉLZÓ FORRADALMI KÉPROMBOLÁS

4.1. Az orosz kommunista forradalom és a magyar kommunista hatalomátvétel képrombolása – a közterekért vívott harc

A 20. század totalitárius ideológiái, így a náciizmus és a kommunizmus eszméi sem kímélték a történelmi, kulturális, vallási szempontból fontos tárgyi és épített emlékeket. E fejezet – a 16. és a 18. század előzőekben bemutatott ikonoklaszta eseményei után – a 20. század kommunista eszméken felépülő politikai rendszerei kapcsán idéz néhány, a képrombolás szempontjából fontos momentumot. A kommunista ideológia terjesztésének, a pártállami diktatúra kiépítésének is széles körben estek áldozatául épületek, szobrok és egyéb (hatalmi) szimbólumok a világháborús, illetve forradalmi kontextuson kívül is a Szovjetunió és a szocialista blokk területén. E képromboló akciók célja az előző politikai-társadalmi rendszer kritikája és felszámolása, az új ideológia meggyökereztetése volt. Az egyházi objektumok tervszerű felszámolásának egyik jelentős példája a moszkvai Megváltó Krisztus-székesegyház 1931-es felrobbantása volt. Területe a tervek szerint a Szovjetek Palotájának adott volna helyet,¹⁵⁴ amely a szimbolikus „térfoglalást” fizikai valósággá is tette volna.

Hazánkban a világháború által megtépázott Budapesten többek között a városligeti Regnum Marianum, a Mária Magdolna-templom és a szerb ortodox Szent Demeter-székesegyház bár háborús sérüléseket szenvedett, de még megmenthető állapotú épületei tűntek el a kommunista hatalomátvétel háború utáni rendezésének eredményeként.¹⁵⁵ Az egykori főúri tulajdonú kastélyok, paloták állami tulajdonba való kerülésével és funkcióváltozásaival szintén helyrehozhatatlan veszteségeket szenvedtek.

¹⁵² Heylli (1872) i. m. 127-180.

¹⁵³ Műtárgyfelirat, Saint-Denis-székesegyház.

¹⁵⁴ Múlt-kor: Kommunista utópia a rajzasztalon: a meg nem épült Moszkva. *Múlt-kor*, 2005. április 21. <https://m.mult-kor.hu/cikk.php?id=9502> (Letöltve: 2022.10.30.)

¹⁵⁵ Filepkó Dominik: 3+1 templom a főváros múltjából. *PestBuda*, 2019. november 3. https://pestbuda.hu/cikk/20191031_filepko_dominik_3_1_templom_a_fovaros_multjabol (Letöltve: 2022.11.14.)

Ha a kulturális örökségnek csupán az ingó formáit tekintjük, akkor is széles körű ideológiai célzatú pusztításról számolhatunk be, ami egyes képi és tárgyi alkotások a korábbi történelmi példák kapcsán is alátámasztott hatalomszimbolikai szerepét húzza alá. A kommunista ikonoklasmus a cári rendszert megdöntő orosz forradalmakkal vette kezdetét. Az osztályharc és a burzsoázia elleni küzdelem részét képező ikonoklasmus sokszor a pusztító vandalizmustól, vagy éppen a Proletkult által képviselt nihilista jellegű művészeti mozgalomtól, vagy a teret nyerő antiintellektualizmustól nehezen elhatárolható módon ment végbe.¹⁵⁶

Az első világháború az orosz hátszínre jelentősen megviselte, a beálló élelmiszerhiány pedig felerősítette a társadalmi feszültségeket, amelyek 1917 elején sztrájkokban öltöttek testet Szentpétervárról (1914-1924 között Petrográd) kiindulva. Február végére (a Gergely-naptár szerint: március 8-tól) felkelésbe csaptak át (februári forradalom) a megmozdulások és hamarosan a cár (II. Miklós) lemondásához vezettek. A februári forradalom elhozta Oroszország köztársasággá alakulását, azonban a politikai változásokat kívánók is rendkívül megosztottak voltak, több csoportba tömörültek. Az eszerekre és a mensevikekre építő Ideiglenes Kormány hatalmát hamarosan a bolsevikok megrengették, akik az azonnali békekötést követelték a már több éve zajló világháborúban az egyre mélyülő szociális problémák tükrében. Október 25-én (októberi forradalom; a Gergely-naptár szerint: november 7.) felállt a Lenin (Vlagyimir Iljics Uljanov) vezette új kormány (Népbiztosok Tanácsa) a szocialista elvek alapján kezdte kiépíteni hatalmát, az időközben demokratikusan megválasztott Alkotmányozó Gyűlés felosztatását követően pedig egypárti uralomra tettek szert. S bár ezt a rendszert maga Lenin is átmenetinek tekintette a polgári és a kommunista államberendezkedés között az orosz területektől nyugatabbra lezajló „világforradalom” bekövetkeztéig, az mégis évtizedekre fennálló rezsimet teremtett.¹⁵⁷ A hatalom megszilárdítása azonban még évekbe telt és rengeteg áldozattal járt, 1922-re sikerült csak az Oroszországon kívüli határok ellenőrzés alá vonásával létrehozni a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségét, az 1991-ig fennálló Szovjetuniót.

Az 1917-es februári forradalom képromboló tevékenységének elsőként a cári dinasztia jelképei estek áldozatul. Többek között például a petrográdi (szentpétervári) Cári Mariinszkij Színházról minden (a Romanovok jelképének számító) sas- és címerdísz eltávolítottak, az Alexandrinszkij Színház sasdíszait lefejezték, a városban a korona- és sasábrázolásokat kapukról, kerítésekről, épületekről eltávolították.¹⁵⁸ Az októberi forradalom helyszínévé szolgált Petrográdból 1918 márciusában az orosz főváros Moszkvába való át(/vissza)helyezésére is sor került.

¹⁵⁶ Stites, Richard: Iconoclasm in the Russian Revolution: destroying and preserving the past. Conference on the Origins of Soviet Culture, The Wilson Centre, 1981.

¹⁵⁷ Hajdu Tibor: 1917 – az orosz forradalom két arca. *Korunk*, 28(2017), 2. 3-10.

¹⁵⁸ Stites (1981) i. m.

Lenin a Népbiztosok Tanácsának elnökeként 1918. április 12-ei, „a köztársaság műemlékeiről” című dekretumában minden – történelmi vagy művészi relevanciával nem bíró – uralkodók tiszteletére felállított műemlék eltávolítására szólított fel, egyfajta vizuális tisztogatásként. Az eltávolításra ítélt műemlékek megjelölését egy külön bizottságra bízta, a moszkvai és petrográdi művészeti kollégiumokkal való egyetértésben. Ezzel együtt az új politikai-társadalmi rend első szimbolikus műemlékeinek a felállítását is elrendelte az év május 1-jéig.¹⁵⁹ Ezeket az új műemlékeket felállításukkor Lenin elképzelése szerint ideiglenesnek szánták, hogy azok ne is éljék túl „aktuális jelentőségüket”.¹⁶⁰ Elsőként, a „deromanovizálási” kampány részeként 1918-ban ledöntésre került III. Sándor monumentális szobra Moszkvában – helyére Tolsztoj került (akit az egyház kiközösített).¹⁶¹

A közterek „megtisztítása” azonban nem volt teljes körű. Például III. Sándor lovas szobrát csak évekkel később távolították el (ez ma az Orosz Múzeum udvarában található), Szentpéterváron I. (Nagy) Péter szobra a Szenátus (akkori Decembrista) téren, Nagy Kataliné az Osztrovszkij téren, I. Miklósé a Szent Izsák téren eredeti helyén vészelte át a kommunizmus évtizedeit.¹⁶²

Az egyházi jelképekkel kapcsolatban árnyaltabb volt az ellenállás, hiszen a hit rendkívül mélyen gyökerezett a lakosság világképében. Például a Kreml csúcsát még 1920-ban is kereszt díszítette. Az egyházi vagyon és szimbólumok elleni támadások a forradalom és a polgárháború idején politikai töltetű eseményekkel vagy gazdasági jellegű fosztogatásokkal voltak összefüggésbe hozhatók.¹⁶³ Így például a nemesfémeket tartalmazó egyházi kegytárgyak elkobzása a tömeges éhínség és a polgárháború által megtépázott gazdaság helyreállításának címén történt meg 1922-ben. A marxi-lenini elgondolások szerint „a vallás a tömegek ópiuma”, az osztályelnyomás fenntartásának egyik formája volt, így a bolsevik propaganda integráns részévé vált az egyházellenes narratíva és fellépés. Az egyházi tulajdont államosították, a kegyhelyeket, a sírokat megszenteltségtelenítették, az ezekről készült felvételeket pedig előszeretettel használták a propagandában. A vallási örökség felszámolására irányuló akciókat az egyházi személyek véres üldöztetése is kísérte, amely az 1924-ben hatalomra kerülő Sztálin vezetése alatt csak fokozódott. A templompusztítások kiterjedtségét mutatja, hogy 1991-re az 1917 előtt álló 54 000 templomból mindössze 7 000 maradt meg.¹⁶⁴

¹⁵⁹ Декрет о памятниках Республики. 12 апреля 1918 г. <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/DEKRET/18-04-12.htm> (Letöltve: 2022.11.06.)

¹⁶⁰ Gamboni (2007) i. m. 44.

¹⁶¹ Stites (1981) i. m.

¹⁶² Uo.

¹⁶³ Uo.

¹⁶⁴ Guzeva, Alexandra: How the Bolsheviks tried to destroy the Russian Orthodox Church. *Russia Beyond*, 2022. március 29. <https://www.rbth.com/history/334890-bolsheviks-destroyed-orthodox-church> (Letöltve: 2022.11.14.)

A szimbolikus térfoglalás a francia forradalomhoz hasonlóan város- és utcanevek terén is végbement. Például Szimbirszkből Uljanovszk, Szentpétervárból/Petrográdból Leningrád, Jekatyerinburgból Szverdlovszk, Caricinből (ma Volgográd) Sztálingrád, Jekatyerinoszlavból Dnyipropetrovsk lett.¹⁶⁵

Az új rezsim és az általa képviselt ideológia számára kényelmetlen vizuális elemek eltávolításával párhuzamosan – akárcsak a francia forradalom esetében – az ikonoklasmus „enyhe” formájaként tekinthető pusztító transzformáció is megjelenik. A múzeum a kontextusuktól – és ezáltal szimbolikus erejüktől – megfosztott, így depolitizált, de művészeti, történelmi szempontból értékes tárgyak gyűjtő- és bemutatóhelyeként funkcionált. A forradalom előtt Oroszországban 30 múzeum működött, 1918-ban 87, míg 1920 végére mintegy 550 régi kastélyt és 1 000 magángyűjteményt regisztráltak.¹⁶⁶

Hasonló gondolat jelenik meg a Népszava tudósításában is a budapesti Werbőczy-szobor későbbiekben említendő ledöntése kapcsán:

„Budapest népének, az ország népének ne kelljen olyan szobrok, emlékművek mellett járnia, olyan utcákon közlekednie, amelyek az egykor uralkodó osztály bűnös, elfogult, vélt jogait minden eszközzel, tehát terrorral és gyilkossággal akarták megőrizni. Tehát él ezekkel a rossz emlékeket idéző művekkel és nevekkal. És az olyan szobrokat, amelyek művészileg csapnivalók, diribdarabra törjük, de amelyek szépek, vigyük a múzeumba a rokka és a rézbaltá mellé, ha megőrizzük a jó szobrokat a művészettörténészek számára, ugyanakkor eleget teszünk az igazságnak is.”¹⁶⁷

A 20. század Magyarországa is számos példát szolgáltat a politikai indíttatású képrombolásra mindegyik, egymást követő politikai rendszerben, ahol az 1.2. alfejezetben említett „spontán-érzelmi” (vagy legalábbis annak tűnő) és a „tudatos-tervezett” akciók egyidejűleg voltak jelen.¹⁶⁸ 1918-ban a Heinrich Hentzi-emlékmű került eltávolításra. A Tanácsköztársaság időszakában pedig számos történelmi relevanciával bíró szobrot takartak le (például Millenniumi emlékmű, Gellért-szobor stb.) vagy távolítottak el (Ferenc József-szobor). A következő fordulatot az 1945-től kezdődő időszak jelentette. Az ekkori szoboreltávolításokban a háború okozta sérülések is közrejátszottak, amelyet követően több emlékmű nem került helyreállításra, illetve pótlásra szintén ideológiai okokból. A felálló rezsim által nemkívánatosnak ítélt politikai konnotációkat képviselő politikusok, Habsburg-házhoz kapcsolódó személyek szobraikat, irreverencia követelésekre utaló emlékműveket vagy a „klerikális reakció”-hoz köthető szobrokat sorra távolították el a közterekről. Ekkor került eltávolításra például a Tüzérek emlékműve a mai Dózsa György térről, Klebelsberg Kunó Március 15-e téri szobra, Görgeynek a Tóth Árpád sétányon levő lovasszobra (amelynek rekonstrukciója aztán 1998-ban került elhelyezésre a várban), a Nemzeti vértanúk

¹⁶⁵ Uo.

¹⁶⁶ Uo., 21.

¹⁶⁷ Népszava: Werbőczy. *Népszava*, 73(1945), 82. (1945. május 4.), 3.

¹⁶⁸ Csabai (2020) i. m.

emlékműve, vagy Tisza István szobra a Parlament előtt álló emlékműről.¹⁶⁹

Továbbá, az 1897-ben Ferenc József ajándékként bejelentett, majd 1908-ban az akkori Kígyó téren (ma: Ferenciek tere) felállított Werbőczy-szobor tömegek általi ledöntésére 1945. május 1-jén került sor: bár már az 1919-es Tanácsköztársaság is a feledésre ítélt személyiségek közé sorolta a jogtudós alakját. A szobor eltávolításának szükségességét a Dózsa-Werbőczy ellentétre épített propaganda indokolta, amely szerint Werbőczy *Tripartituma* a jobbágyság közjogi helyzetét évszázadokra bebetonozta, és így egyenjogúsításuk gátjaként értelmezhető. A ledöntött szobor nyakába az alábbi feliratot akasztották: „Ugye mostan lóg az orrod, meghozták a földreformot!” Kérdés, hogy mennyiben tekinthető spontán tömegakciónak a szobordöntés, az eseményt egyenruhás rézfúvósok kísérték, a tetteseket pedig nem vonták felelősségre a későbbiekben.¹⁷⁰ A szobor ledöntése a régi nemesi rend bukásának a jelképévé vált: „Ledőlt a szobor, megdőlt az úri Magyarország uralma.”¹⁷¹

1948 után egy új „eljárásrend” figyelhető meg a köztéri szobrok eltávolítása kapcsán: azok látszólag állampolgári kezdeményezésre, főként a *Szabad Nép* szerkesztőségéhez beérkezett olvasói „panaszra” való reakcióként kerülnek hivatalos úton eltávolításra (például Rudolf trónörökös vagy Erzsébet királyné szobra).¹⁷²

4.2. A Sztálin-szobor ledöntése Budapesten

Az 1956-os forradalom és szabadságharc fontos eleme volt a politikai elnyomás szimbólumainak felszámolása: ennek részét képezte a vörös csillag eltávolítása középületekről, az országszerte található, a kommunista rezsim előtt tisztelgő szobrok, emlékművek ledöntése. A fővárosból kiinduló forradalom jelképek felett vívott harcának a legeklatánsabb példái is Budapest kapcsán említhetők. A mai Szabadság téren állt „A nagy Sztálinnak a hálás magyar nép” felirattal ellátott szoborcsoport, a gellérthegyi Szabadság-szobor talapzatára állított szovjet katona-szobor ledöntésre¹⁷³ került a forradalmi tömegek által, a Szabadság tér szovjet emlékművéről pedig leverték a vörös csillagot és a szovjet címet.¹⁷⁴

A Sztálin 70. születésnapjának alkalmából felállított gigantikus szobor helyszíne már önmagában jelképes volt. Egészen 1951 szeptemberéig itt állt a Regnum Marianum-templom, amely ekkor a kialakítandó felvonulási terület útjában állt, ezért volt szükséges lebontása. Az

¹⁶⁹ Pótó (1986) i. m. 518-531.

¹⁷⁰ Bertényi Iván, ifj.: Állt 37 évet. Werbőczy István budapesti szobra. *Történelmi Szemle*, 56(2014), 2. 203-230.

¹⁷¹ Kovács Imre: A ledöntött szobor. *Szabadság*, 1(1945), 90. (1945. május 5.), 1.

¹⁷² Pótó (1986) i. m. 518-531.

¹⁷³ Nemzeti Filmintézet – Filmarchívum: Szovjet katona alakjának ledöntése a Szabadság szobor alatt (Mikó József felvétele, 1956). *YouToube*, 2020. december 4. <https://www.youtube.com/watch?v=efKO8YSsoAE> (Letöltve: 2022.11.10.)

¹⁷⁴ Sárhegyi Tamás Felicián: Pillanatkép 1956-ból: A Szabadság téri szovjet hősi emlékmű megrongálása. *Betekintő*, 13(2019), 2. 69-79.

1931-ben felszentelt neoromán stílusú templom nemcsak vallási, hanem politikai szempontból is szimbolikus volt, az fogadalmi templomként, „hálából a kommunizmustól való megszabadulásért” épült fel, a Prohászka Ottokár nevéhez köthető Regnum Marianum közösség számára.¹⁷⁵

A Sztálin-szobor felállításáról 1949 végén született döntés, a megbízást elnyerő művész személyéről kétfordulós pályázat során döntöttek. A megbízást a Kossuth-díjas szobrász, Mikus Sándor kapta. A 10 méteres mészkőtalapzatra állított 8 méteres bronzszobor elkészítéséhez feltételezhetően a világháború után megsérült és eltávolított szobrok egy részének anyagát is felhasználhatták.¹⁷⁶ A „béketábor vezetője” szobrának leleplezésére 1951. december 16-án került sor (a talapzat domborművei csak 1953-ra készültek el) mintegy 80 ezer fős tömeg előtt, ahol Révai József népművelési miniszter mondott beszédet. Az avatásról beszámoló *Szabad Nép* szerint a szobor „azt hirdeti számunkra, hogy népünk szabad akaratából összekötötte sorsát a nemzetközi haladás ügyével, Sztálin ügyével, mert látja, hogy ez az igaz ügy győzelmét jelenti; azt hirdeti, hogy a hazát szeretni és hűnek lenni a Szovjetunióhoz, hazafiasnak lenni és proletár módra nemzetközinek lenni — egyet jelent.”¹⁷⁷ Révai beszéde a történelmi múlttal való szakítás jelképeként való szimbolikus térfoglalásra is utal:

„a régi világban voltak szobrok, amelyeknek semmi közük nem volt népünk igazi érzelmeihez. Az uralkodó osztályok nemzeti hőseinket a maguk képére formálták, törpéket neveztek ki nemzeti nagyságokká, werbőczyk, rákosijenők, prohászkák képmásaival csúfították fel fővárosunkat és országunkat. Mi ezt jóvátesszük.”¹⁷⁸

A szobor ledöntése öt évvel később hasonlóan fontos szimbolikus jelentőséggel bírt, „mágikus cselekedetről, rítusról, egy tabu szimbolikus megsemmisítéséről [volt] szó.”¹⁷⁹ A szobor hatóságok általi eltávolítása a forradalom október 22-én a MEFESZ¹⁸⁰ által 16 pontban megfogalmazott követelésének egyike is volt, helyére az 1848-49-es szabadságharc hőseiről megemlékező emlékmű emelését követelték. A Sztálin-szobor által szimbolizált személyi kultusz valójában eddigre már a hazai pártvezetés számára is egyre terhesebb lett, sőt a Fővárosi Tanács már határozatot is hozott az eltávolításáról, de a moszkvai központ jóváhagyása nélkül annak végrehajtására addig nem került sor.¹⁸¹

¹⁷⁵ Múlt-kor: A Sztálin-szobor miatt kellett pusztulnia a Regnum Marianum templomnak. *Múlt-kor*, 2021. szeptember 23. <https://mult-kor.hu/a-sztalin-szobor-miatt-kellett-pusztulnia-a-regnum-marianum-templomnak-20210923> (Letöltve: 2022.11.10.)

¹⁷⁶ Tóth Benedek: A Sztálin-szobor ledöntése. *Mozgó Világ*, 21(1995), 2. 84-98.

¹⁷⁷ Szabad Nép: Sztálin elvtárs szobra. *Szabad Nép*, 9(1951), 294. (1951. december 16.) 3.

¹⁷⁸ Szabad Nép: „Az a magyar szabadságharc, melyet Sztálin zászlaja alatt vívtunk és vívunk – győzelmes volt és győzelmes marad”. Sztálin elvtárs szobrának felavatási ünnepe. *Szabad Nép*, 9(1951), 295. (1951. december 18.) 1-2.

¹⁷⁹ Tóth (1995) i. m. 88.

¹⁸⁰ Magyar Egyetemisták és Főiskolások Szövetsége

¹⁸¹ Uo., 84-98.

Sztálin 1953-ban bekövetkezett halálával változás köszöntött be a szocialista blokkon belül is. A Hruscsov-éra 1956-tól megkezdődő, az 1953-ban elhunyt diktátor személyi kultuszát felszámolni kívánó desztalinizációs folyamat hatására Rákosi hatalmának megosztására kényszerült. Az 1953-55 közötti Nagy Imre-kormány számos reform élére állt, de 1955-ös lemondását és pártból való kizárását követően visszaállt a sztálinista szellemiségű politikai rendszer. Ezt követően a reformértelmiség részéről egyre nyíltabban megfogalmazott követelések megtestesítője Nagy Imre személye lett. Az 1956. nyári lengyelországi munkásmegmozdulások híre is ösztönzőleg hatott a magyarokra, az október 6-ai, Rajk László és társainak újratemetésére összegyűlő tömeg pedig már előzetesen demonstrálta a reformerők nagyságát.¹⁸²

A desztalinizációs folyamat részét képezte a Sztálint ábrázoló szobrok „felülről” elrendelt eltávolítása, s – mintegy a politikai kontinuitást mégis képviselendő – Lenin-szobrokkal való helyettesítése.¹⁸³ De a budapesti Sztálin-szobor sorsát végül „alulról” szerveződve, a forradalmi tömeg pecsételte meg. 1956. október 23-án délután a Blaha Lujza téren összegyűlt tömeg túlnyomó része a Parlament elé vonult, egy része – több tízezer ember – pedig a Városligethez ment.¹⁸⁴ A szobor lábára, derekára drótkötelet rögzítettek és három traktorral próbálták lerántani talapzatáról, sikertelenül. Végül a csizma száránál lángvágóval átvágták a szobrot, így a nyakába akasztott drótköteleknél fogva egy csörlős vontató segítségével késő estére (21 óra 37 perckor) sikerült kibillenteni a helyéről az addigra már százezresre duzzadt tömeg előtt. A szobor testét a Blaha Lujza térre vontatva ott darabokra verték (7. számú ábra).¹⁸⁵ A cselekmény az önkényuralmi rendszer elleni tiltakozás jelképévé vált.

7. ábra: Rákóczi út - Nagykörút kereszteződés, a Sztálin-szobor darabolása. Hofbauer Róbert, Fortepan, 1956.

¹⁸² Romsics Ignác: A 20. századi Magyarország. In: Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország története*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2010. E-könyv, elérhető: https://mersz.hu/hivatkozas/moto_chap06 (Letöltve: 2022.11.14.)

¹⁸³ Gamboni (2007) i. m. 45.

¹⁸⁴ Népszava: Október 23 története. *Népszava*, 84(1956), 251. (1956. október 24.), 3.

¹⁸⁵ Tóth (1995) i. m. 84-98.

8. ábra: Ötvenhatosok tere (Sztálin tér), a Sztálin-szobor maradványa. Nagy Gyula, Fortepan, 1956.

A talapzaton maradt Sztálin-csizmát (8. számú ábra) hamarosan a központi hatalom tüntette el, illetve a talapzatot díszítő domborműveket is letakarták. A talapzatként szolgáló tribünt 1975-ben jelentősen átalakították, de az állami ünnepek alkalmával továbbra is használatban maradt egészen a rendszerváltásig, amikor is sor került elbontására.¹⁸⁶ 2006-ban – a Sztálin-szobor ledöntésének 50. évfordulója alkalmából – a Budapest határában megnyitott Memento Parkban került újra felállításra a szocialista rendszernek emléket állító kortörténeti kiállítás részeként a rekonstruált dísztribün (a domborművek nélkül) és a csizma.¹⁸⁷ Az áthelyezés szimbóluma itt is hasonló: a korábbi rezsim önmeghatározásának kulcselemként szolgáló szobor múzeumi környezetben, „deszakralizálva”, eredeti kontextusától, jelképes „hatalmától” megfosztva, csupán esztétikai vagy kortörténeti szempontból érdekes tárgyként bemutatva örökítődik, hagyományozódik tovább. Emellett az egykori Sztálin-szobor más, a tömeg által eltávolított darabjai is előkerültek és múzeumi gyűjteménybe kerültek idővel: az egyik fül, illetve kéz is mára már a Nemzeti Múzeum tulajdonában áll.¹⁸⁸

Maga a tér pedig a Regnum Marianum-templom helyét átvevő, dísztribünön magasodó Sztálin-szobor elhelyezése után 2006. október 23-án egy újabb szimbolikus térfoglaláson esett át: itt került felállításra az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc központi emlékműve.

ÖSSZEGZÉS

A dolgozatban vizsgált politikai-vallási mozgalmakban – bár eltérő társadalmi, gazdasági, politikai kontextus teremtette meg ezeket – a fennálló, elnyomó/megszálló rezsimmel való szakítás vágya, s ennek keretében a rezsim jelképeinek felszámolása is részét képezte a

¹⁸⁶ Tóth (1995) i. m. 84-98.

¹⁸⁷ Múlt-kor: Budapest határában állították fel Sztálin csizmáját. *Múlt-kor*, 2006. október 26. <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=15262> (Letöltve: 2022.11.10.)

¹⁸⁸ MTI: Sztálin füle a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Múlt-kor*, 2010. október 22. https://mult-kor.hu/20101022_sztalin_fule_a_magyar_nemzeti_muzeumban (Letöltve: 2022.11.10.)

függetlenségi és/vagy reformtörekvéseknek. Az egyes fejezetek első alfejezetei a vizsgálat alá vont történelmi esemény kapcsán egy átfogóbb képet kívántak nyújtani a képrombolás kontextusáról és motivációiról, míg a második alfejezetek egy-egy konkrét, az adott történelmi esemény szempontjából meghatározó képrombolási aktus körülményeit, szereplőit, módszereit elemezték. A 2.2. fejezetben vizsgált *Beeldenstorm* jelensége kapcsán a németalföldi tartományok esetében a spanyol Habsburgok erőszakos katolicizmusa és központosító politikája ellenében a függetlenedéssel összefonódó protestáns vallási irányzatok terjedésének és a később háborúba átforduló (Hollandia számára függetlenedéshez vezető) megmozdulásoknak volt a része a képrombolás. A 18. század végi franciaországi események esetében az *ancien régime* egyházzal való összefonódása és az abszolutista kormányzás ellenében a felvilágosodásban gyökerező új politikai eszmék gyakorlatba való átültetésére irányuló törekvésnek vált elemévé az ikonoklasmus. Végül pedig a 4.2. fejezetben vizsgált 1956-os magyar forradalom általi szobordöntési példa a kommunista diktatúra és a szovjet megszállás ellenében vívott harc jelképét teremtette meg. E példák egyúttal rávilágítanak a(z épített és tárgyi) kulturális örökség egyes elemeinek politikai-társadalmi szempontú szimbolikus jelentőségére és reprezentációs erejére, azoknak az eltérő múltértelmezésen alapuló emlékezetpolitikák formálásában játszott szerepére.

Ahogy az esettanulmányokban vizsgált példák kapcsán is látható, a képrombolás nem jelent minden esetben valós rombolást, a fogalom sokkal árnyaltabb skálát foglal magában az egyszerű funkcióváltástól a szimbolikus megsebzésen át a tényleges megsemmisítésig. Hiszen az ikonoklaszta akciók mögött meghúzódó motivációk minden esetben a szimbolikus jelentéstartalomtól, s az ez által képviselt hatalmi tényezőtől való megfosztás szándékában keresendők. Egyfajta térfoglalásként értelmezhetők a társadalmi, politikai értékek változásával párhuzamosan. Céljuk, hogy jelezzék a győzelmet egy eszme vagy rendszer felett annak materiális megtestesítőin keresztül, a múlttá tett rendszer szimbolikus maradványainak eltörlésével formálják a jövőt is.

De azt is látni kell, hogy a képrombolási akciók mögött nem csupán a szimbolikus deszakralizálás, hatalomfosztás áll: az ideológiai rombolás és az anyagi haszonszerzés általában kéz a kézben járnak.

	Antwerpeni Mi Asszonyunk-székesegyház (1566)	Párizsi Saint-Denis-székesegyház (1793)	Budapesti Sztálin-szobor (1956)
Motiváció	Katolikus képtisztelet (bálványimádás) elleni fellépés, szabad vallásgyakorlás biztosítására irányuló követelés	Trónfosztás megünneplése, ancien régime és királyi hatalom utolsó nyomainak felszámolása	Kommunista állampárti diktatúra és a szovjet megszállás ellenzése
Helyszín/tárgy kiválasztásának oka	Katolikus egyházi központ	Különleges szerep a történelmi királyságban: uralkodói temetkezési hely	A fennálló rezsim öndefiniálásában betöltött szimbolikus szerep

Végrehajtás szereplői	A helyi református közösség képviselői és az általuk megbízott emberek	Nemzetgyűlés rendelete alapján az általa megbízott személyek	Forradalmi tömegek
Alkalmazott módszerek	Fizikai megsemmisítés	Beolvasztás (megsemmisítés anyagi okokból); Eredeti kontextusból való kivétel fizikai károkozás nélkül	Fizikai megsemmisítés
Védelmi intézkedések	Fegyveres őrök, járőrök kirendelése más városokban	A kőből készült síremlékek többségének múzeumba helyezése	A szobor csizmája és talapzata rekonstruálva később szoborparkban való felállítása

1. táblázat: A szakdolgozatban vizsgált esettanulmányok egyes szempontok szerinti vázlatos összehasonlítása (saját szerk.)

Végül pedig, a fenti, 1. számú táblázat egy rövid összefoglalót nyújt a bevezetőben megnevezett szempontok alapján a dolgozatban vizsgált három esettanulmány – az antwerpeni Mi Asszonyunk-székesegyházban történt 1566-os képrombolás, a párizsi Saint-Denis-székesegyház királysírhainak 1793-as eltávolítása, valamint a budapesti Sztálin-szobor 1956-os ledöntése – vonatkozásában. Tekintettel a történelmi körülmények különbözőségeire, az átfogó összehasonlítás lehetetlen, de az ikonoklazmus jelenségének, a fogalom tartalmának jobb megértéséhez mégis hozzásegíthet egyes szempontok összevetése.

Az esettanulmányokból is kirajzolódik, hogy az ikonoklazmus végrehajtásának eszköze nem mindig erőszakos, az akció nem mindig a megsemmisítésre irányul. A vizsgált példák kapcsán csupán egy esetben volt szó spontán tömegerőszakról, a másik két esemény vonatkozásában valamilyen hatóság rendelte el az adott tér képektől, tárgyaktól való megtisztítását – kisebb vagy nagyobb társadalmi támogatottsággal övezve. A társadalmi elfogadottság kérdése Tóth Benedek szerint a képrombolás kontextusaként szolgáló politikai rendszer jellegének minőségjelzője is lehet: „[a] szobordöntés azonban mindig a társadalom kóros elváltozására utal. A szobordöntés módja viszont meghatározza, hogy melyik társadalom volt »beteg«: az, amelyik állította, vagy az, amelyik ledönti az emlékművet.”¹⁸⁹

Végül pedig, látható, hogy ellenpólusként a védelemre irányuló törekvések valamilyen formája mindig jelen volt a képrombolással párhuzamosan, vagy az ikonoklaszta akciókat követően. Hiszen minden kor számára fontos az esztétikailag, művészileg igényesen megformált vagy éppen történelmi szempontból fontos tárgyi emlékek továbbörökítésének, áthagyományozásának biztosítása, amely feladat a 18. századtól a múzeumok egyik legfőbb funkciójaként van jelen.

¹⁸⁹ Tóth (1995) i. m. 87.

IRODALOMJEGYZÉK

- [szerző nélk.]: A reformáció kronológiája, 1514-1648. *História*, 31(2009), 9-10. 5-11, 14-16, 18-19.
- [szerző nélk.]: Kálmáncsehi Sánta Márton. *Magyar katolikus lexikon*. <http://lexikon.katolikus.hu/K/K%C3%A1lm%C3%A1ncsehi%20S%C3%A1nta.html> (Letöltve: 2022.10.30.)
- [szerző nélk.]: Keresztyén Reszpublikák – Debrecen és Kecskemét. In: Kiss Erika – Zászkaliczky Zsuzsanna (szerk.): *Ige-Idők. A reformáció 500 éve*. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2018. 37-41.
- [szerző nélk.]: Panthéon. Fondation Napoléon. [dátum nélk.] <https://www.napoleon.org/en/magazine/places/pantheon/> (Letöltve: 2022.10.30.)
- A debreceni vagy egervölgyi hitvallás. In: Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest, Magyarországi Protestánsok Egyesülete, 1881. 73-285.
- Adriányi Gábor: Képrombolás. *Magyar katolikus lexikon*. <http://lexikon.katolikus.hu/K/k%C3%A9prombol%C3%A1s.html> (Letöltve: 2022.08.23.)
- Babelon, Jean-Pierre – Chastel, André: *La notion de patrimoine*. (Quatrième réimpression), Editions Liana Levi, 2010.
- Badó Zsolt: 455 éve ült össze a beregszászi zsinat. *Kárpátalja*, 355. szám, 2007. november 2. <https://karpataljalap.net/2007/11/02/455-eve-ult-ossze-beregszaszi-zsinat> (Letöltve: 2022.10.30.)
- Basilique cathédrale de Saint-Denis. Histoire du monument. [dátum nélk.] <https://www.saint-denis-basilique.fr/Explorer/Histoire-du-monument> (Letöltve: 2022.10.15.)
- Beeldenstorm in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen, 1566., Rijksmuseum. https://www.europeana.eu/nl/item/90402/RP_P_OB_78_932 (Letöltve: 2022.10.15.)
- Bertényi Iván, ifj.: Állt 37 évet. Werbőczy István budapesti szobra. *Történelmi Szemle*, 56(2014), 2. 203-230.
- Bordács Andrea: Az én idolum a te ikonod. Iconoclash – A képrombolás története. *Új Művészet*, 14(2003), 1. 7-11.
- Borsa Gedeon et al.: *Régi Magyarországi Nyomtatványok 1473-1600*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971.
- Brenda Deen Schildgen: *Heritage or Heresy. Preservation and Destruction of Religious Art and Architecture in Europe*. New York, Palgrave Macmillan, 2008.
- Briggs, Asa – Burke, Peter: *A média társadalomtörténete. Gutenbergtől az internetig*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2012. 89-93. (Eredeti mű: Briggs, Asa – Burke Peter: *A Social History of the Media: From Gutenberg to the Internet*. Third Edition, Polity, 2010.)
- Chateaubriand, M. Le Vicomte de: *A kereszténység szelleme*. Második kötet. (ford.: Gubicza István), Budapest, Hunyadi Mátyás Intézet, 1881. 172-174.
- Csabai Máté: Így kell tenni a kényelmetlen emlékművekkel: tudomásul venni, hogy vannak.

- Fidelio, 2020. június 25. <https://fidelio.hu/plusz/igy-kell-tenni-a-kenyelmetlen-emlekmuvekkel-tudomasul-venni-hogy-vannak-156061.html> (Letöltve: 2022.11.09.)
- Csepregi Zoltán: Egyházi irodalom és reformáció a Szapolyai-uralkodók ország részében (1526-1570). In: Fodor Pál – Varga Szabolcs (szerk.): *Egy elfeledett magyar királyi dinasztia: A Szapolyaiak*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2020. 243-260.
- Csepregi Zoltán: Képtisztelet, képhasználat, képtilalom és képrombolás a magyarországi reformációban. In: Kónya Péter – Kónyová Annamária (szerk.): *Egyház és vallás a korai újkori Magyarországon*. Presov, Vydavateľstvo Presovskej Univerzity, 2020. 13-23.
- Dienes Dénes – Szabó András: A református (kálvinista) egyház története. In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. 9. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2014. 404.
- Eye-witness Account of Image-breaking at Antwerp, 21-23 August 1566. In: *Relations politiques des Pays-Bas et de L'Angleterre sous le règne de Philippe II*, IV ed. J.M.B.C. Kervyn de Lettenhove, (1885) 337-339; 341-344. Elérhető: <https://dutchrevolt.leiden.edu/english/sources/Pages/15660721.aspx> (Letöltve: 2022.10.30.)
- Feener, R. Michael: Muslim Cultures and Pre-Islamic Pasts: Changing Perceptions of „Heritage”. In: Rico, Trinidad (szerk.): *The Making of Islamic Heritage. Muslim Pasts and Heritage Presents*. Palgrave Macmillan, USA, 2017. 23-46.
- Filepkó Dominik: 3+1 templom a főváros múltjából. *PestBuda*, 2019. november 3. https://pestbuda.hu/cikk/20191031_filepko_dominik_3_1_templom_a_fovaros_multjabol (Letöltve: 2022.11.14.)
- Freedberg, David: *Iconoclasm*. Chicago and London, The University of Chicago Press, 2021.
- Gamboni, Dario: *The Destruction of Art: Iconoclasm and Vandalism since the French Revolution*. Reaktion Books, 2007.
- Giscard d'Estaing, François: Les rois retrouvés de Notre-Dame de Paris. *La Nouvelle Revue Des Deux Mondes*, juin 1978, 619-624.
- Grabar, André: *L'iconoclisme byzantin. Le dossier archéologique*. Nouvelle édition, Barcelona, Flammarion, 2011.
- Guzeva, Alexandra: How the Bolsheviks tried to destroy the Russian Orthodox Church. *Russia Beyond*, 2022. március 29. <https://www.rbth.com/history/334890-bolsheviks-destroyed-orthodox-church> (Letöltve: 2022.11.14.)
- Hahner Péter: A francia forradalom 1789-1799. *Rubicon*, 28(2017), 10. 10-23.
- Hajdu Tibor: 1917 – az orosz forradalom két arca. *Korunk*, 28(2017), 2. 3-10.
- Heylli, Georges d': *Les tombes royales de Saint-Denis: histoire et nomenclature des tombeaux, extraction des cercueils royaux en 1793, ce qu'ils contenaient, les Prussiens dans la basilique en 1871*. Paris, Librairie Générale, 1872.
- Historia.fr: La violation des tombeaux royaux par le docteur Léon Cerf. 11 mars 2019. <https://www.historia.fr/historia-vintage/la-violation-des-tombeaux-royaux-par-le-docteur-l%C3%A9on-cerf> (Letöltve: 2022.10.01.)

- Hogenberg, Frans: Iconoclasm and Plunder. The British Museum. https://www.britishmuseum.org/collection/object/P_1989-0930-167 (Letöltve: 2022.10.15.)
- Idzerda, Stanley J.: Iconoclasm during the French Revolution. *The American Historical Review*, 60(1954), 1. 13-26.
- Kálvin János: *Institutio Religionis Christianae* (Keresztyén vallás rendszere, ford.: Ceglédi Sándor – Rábold Gusztáv), Budapest, Kálvin János Kiadó, 1995.
- Katona András: Kora újkor (1492-1789). In: Salamon Konrád (szerk.): *Világtörténet*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2016. E-kiadás, elérhető: https://mersz.hu/hivatkozas/vitort_chap06 (Letöltve: 2022.10.30.)
- Kovács Imre: A ledöntött szobor. *Szabadság*, 1(1945), 90. (1945. május 5.), 1.
- La Violation des caveaux des rois dans la basilique de Saint-Denis, en octobre 1793. Les Musées de la Ville de Paris. <https://www.parismuseescollections.paris.fr/fr/musee-carnavalet/oeuvres/la-violation-des-caveaux-des-rois-dans-la-basilique-de-saint-denis-en#infos-principales> (Letöltve: 2022.10.15.)
- Läseke, Sarah: Medieval Origins of the Cathedral of Our Lady in Antwerp, Belgium. Medievalists.net, [dátum nélkül.] <https://www.medievalists.net/2011/01/medieval-origins-of-the-cathedral-of-our-lady-in-antwerp-belgium/> (Letöltve: 2022.10.14.)
- Le musée des Monuments français d'Alexandre Lenoir, histoire et collection. <https://agorha.inha.fr/ark:/54721/45> (Letöltve: 2022.09.19.)
- Limm, Peter: *The Dutch Revolt 1559-1648*. London & New York, Routledge, 2013. 24-27.
- Luther Márton: *Írás a mennyei próféták ellen a képekről és szentségekről (1525. január) – Első rész: A képrombolásról*. idézi: Evangelikus.hu: Dr. Luther Márton reformátor véleménye a képtiszteletről és a képrombolásról. 2018. február 6. <https://www.evangelikus.hu/archivum/dr-luther-marton-reformator-velemenye-a-keptiszteletr-l-es-a-keprombolasrol> (Letöltve: 2022.09.19.)
- Marie Antoinette à la Basilique de Saint-Denis. <https://www.saint-denis-basilique.fr/Explorer/Marie-Antoinette-a-la-basilique-de-Saint-Denis> (Letöltve: 2022.10.02.)
- Marnef, Guido: The dynamics of Reformed militancy in the Low Countries: the Wonderyear. In: Amos, Scott N. – Pettegree, Andrew – van Nierop, Henk (szerk.): *The Education of a Christian Society. Humanism and the Reformation in Britain and the Netherlands*. London & New York, Routledge, 2017. 193-210.
- Marosi Ernő: A lutheri reformáció mint művészettörténeti probléma. *Credo*, 23(2017), 1-2. 5-17.
- Marosi Ernő: Képrombolás. In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. V. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2014. 302. http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=4877 (Letöltve: 2022.08.23.)
- McClellan, Andrew L.: The Musée du Louvre as Revolutionary Metaphor during the Terror. *The Art Bulletin*, 80(1988), 2. 300-313.
- Mészáros Márton: Test – kép – rombolás. *Iskolakultúra*, 24(2014), 7-8. 59-68.

- MTI: Sztálin füle a Magyar Nemzeti Múzeumban. *Múlt-kor*, 2010.október 22. https://mult-kor.hu/20101022_sztalin_fule_a_magyar_nemzeti_muzeumban (Letöltve: 2022.11.10.)
- Múlt-kor: A Sztálin-szobor miatt kellett pusztulnia a Regnum Marianum templomnak. *Múlt-kor*, 2021. szeptember 23. <https://mult-kor.hu/a-sztalin-szobor-miatt-kellett-pusztulnia-a-regnum-marianum-templomnak-20210923> (Letöltve: 2022.11.10.)
- Múlt-kor: Budapest határában állították fel Sztálin csizmáját. *Múlt-kor*, 2006. október 26. <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=15262> (Letöltve: 2022.11.10.)
- Múlt-kor: Kommunista utópia a rajzasztalon: a meg nem épült Moszkva. *Múlt-kor*, 2005. április 21. <https://m.mult-kor.hu/cikk.php?id=9502> (Letöltve: 2022.10.30.)
- Művészet. In: Bárczi Géza – Ország László (főszerk.): *A magyar nyelv értelmező szótára*. V. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/m-3FE0D/muveszet-408C1/> (Letöltve: 2022.08.24.)
- Nagy Márta: Ikon. In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. 4. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2014. 258. http://mamul.btk.mta.hu/MAMUL_SZERK/mamul_view.php?editid1=2444 (Letöltve: 2022.08.23.)
- Nemzeti Filmintézet – Filmarchívum: Szovjet katona alakjának ledöntése a Szabadság szobor alatt (Mikó József felvétele, 1956). *YouToube*, 2020. december 4. <https://www.youtube.com/watch?v=efKO8YSsoAE> (Letöltve: 2022.11.10.)
- Népszava: Október 23 története. *Népszava*, 84(1956), 251. (1956. október 24.), 3.
- Népszava: Werbőczy. *Népszava*, 73(1945), 82. (1945. május 4.), 3.
- Noyes, James: *The Politics of Iconoclasm: Religion, Violence and the Culture of Image-Breaking in Christianity and Islam*. London – New York, I.B. Tauris, 2016.
- Pap Ági: *Az épített örökség és a helyi identitás kapcsolatának cselekvőközpontú földrajzi vizsgálata budapesti mintaterületeken*. Doktori (PhD) értekezés. Szeged, 2014.
- Papp Júlia: „Mit nem tör le idő, emberi kéz letöri” (I. rész). Adatok az európai képrombolások történetéhez. *2000 Irodalmi és Társadalmi havi lap*, (2002) 1. <http://ketezer.hu/2002/11/mit-nem-tor-le-ido-emberi-kez-letori-i-resz/> (Letöltve: 2022.09.19.)
- Peinture. Édition Numérique Collaborative et Critique de l’Encyclopédie (1751-1772). Volume XII. 267a. <http://enccre.academie-sciences.fr/encyclopedia/article/v12-490-0/> (Letöltve: 2022.09.19.)
- Pollmann, Judith: Iconoclasts Anonymous: Why did it take Historians so long to identify the Image-breakers of 1566? *BMGN - Low Countries Historical Review*, 131(2016), 1. 155-176.
- Pongratz-Lippitt, Christa: German Protestants apologise for Reformation iconoclasm. *The Tablet*. 2015. július 27. <https://www.thetablet.co.uk/news/2293/german-protestants-apologise-for-reformation-iconoclasm> (Letöltve: 2022.10.30.)
- Portrait de Charles VIII sur son tombeau à Saint-Denis: [estampe]. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8400209g.item> (Letöltve: 2022.10.01.)

- Pótó János: Történet szemlélet és propaganda. Budapest köztéri szobrai 1945 után. *Történelmi Szemle*, 29(1986), 3-4. 518-531.
- Réau, Louis: *Histoire du Vandalisme. Les monuments détruits de l'art français*. Édition augmentée. Paris, Éditions Robert Laffont, 1994.
- Romsics Ignác: A 20. századi Magyarország. In: Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország története*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2010. E-könyv, elérhető: https://mersz.hu/hivatkozas/moto_chap06 (Letöltve: 2022.11.14.)
- Sárhegyi Tamás Felicián: Pillanatkép 1956-ból: A Szabadság téri szovjet hősi emlékmű megrongálása. *Betekintő*, 13(2019), 2. 69-79.
- Sarkadi Nagy Emese: *Local Workshops – Foreign Connections. Late Medieval Altarpieces from Transylvania*. Ostfildern, Jan Thorbecke Verlag (Studia Jagellonica Lipsiensia 9.), 2011.
- Serrentino, Angelo: The Reformation in Antwerp: Its Rise and Impact. *Saeculum Undergraduate Academic Journal*, 13(2018), 1. 8-16.
- Silbermann, Neil A.: Heritage Places: Evolving Conceptions and Changing Forms. In: Logan, William – Craith, Mairéad Nic – Kockel, Ullrich (szerk.): *A Companion to Heritage Studies*. Hoboken, New Jersey, Wiley Blackwell, 2016. 29-40.
- Sommers Wright, Georgia: A Royal Tomb Program in the Reign of St. Louis. *The Art Bulletin*, 56(1974) 2. 224-243.
- Sonkoly Gábor: A kulturális örökség fogalmának értelmezési és alkalmazási szintjei. *Regio*, 11(2000), 4. 45-66.
- Sonkoly Gábor: *Bolyhos tájaink. A kulturális örökség történeti értelmezései*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2016.
- Spicer, Andrew: Iconoclasm. *Renaissance Quarterly*, 70(2017), 3. 1007-1022.
- Stites, Richard: Iconoclasm in the Russian Revolution: destroying and preserving the past. Conference on the Origins of Soviet Culture, The Wilson Centre, 1981.
- Suykerbuyk, Ruben: *The Matter of Piety. Zoutleeuw's Church of Saint Leonard and Religious Material Culture in the Low Countries (c. 1450-1620)*. (Studies in Netherlandish Art and Cultural History series, vol. 16.) Brill, 2020.
- Szabad Nép: „Az a magyar szabadságharc, melyet Sztálin zászlaja alatt vívtunk és vívunk – győzelmes volt és győzelmes marad”. Sztálin elvtárs szobrának felavatási ünnepsége. *Szabad Nép*, 9(1951), 295. (1951. december 18.) 1-2.
- Szabad Nép: Sztálin elvtárs szobra. *Szabad Nép*, 9(1951), 294. (1951. december 16.) 3.
- Szegvári Zoltán: Képrombolás és képtisztelet küzdelme Bizáncban. *Vigilia*, 86(2021), 9. 652-657.
- Szekernyés János: A protestantizmus kezdetei a Temesközben. In: Dukrét Géza (szerk.): *A reformáció kezdetei a Királyhágómelléki Református Egyházkerületben*. Nagyvárad, Királyhágómelléki Református Egyházkerület és a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság, 2017. 71-101.

Tóth Benedek: A Sztálin-szobor ledöntése. *Mozgó Világ*, 21(1995), 2. 84-98.

Török József: A francia forradalom és a katolikus egyház üldözése. Misék, eskük és a legfőbb lény kultusza. *Élet és Tudomány*, 64(2014), 51-52. 1610-1612.

Végh Gyula: *A képrombolók. Kultúrtörténeti tanulmány*. Budapest, Singer-Wolfner, 1915.

Wattel, Arvi: Ont he Surface. Art and Idolatry in the Dutch Church Interior. In: Mateer, John – Wattel, Arvi: *Invisible genres. Two essays on iconoclasm*. Bentley, John Curtin Gallery, 2017. 64-97.

Weiss, Daniel H.: Architectural Symbolism and the Decoration of the Ste.-Chapelle. *The Art Bulletin*, 77(1995), 2. 308-320.

Wessely Anna: A kulturális örökség fogalmának változásai. In: György Péter – Kiss Barbara – Monok István (szerk.): *Kulturális örökség – társadalmi képzelet*. Budapest, OSZK; Akadémiai Kiadó, 2005. 19-24.

Декрет о памятниках Республики. 12 апреля 1918 г.
<http://www.hist.msu.ru/ER/Text/DEKRET/18-04-12.htm> (Letöltve: 2022.11.06.)